

ગોરક્ષાકલ્પતરુ

કસાઇ વાલજી ગોવિન્દજી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૩૯૬૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૬૭૧૨૫૧/૬૯૫૮૩

વિષય ૭૮૩૫૫

ગોરક્ષાકલ્પતરુ

[ગાંધીજીકૃત પ્રસ્તાવના સહિત]

લેખક

દેસાઈ બાલજી ગોવિન્દજી

ધાત્ર્યઃ સર્વસ્ય લોકસ્ય ગાવો માતૈવ સર્વદા ।
અન્નદા વિશ્વલોકસ્ય તાસાં પુત્રા મહાબલાઃ ॥

અખિલભારત ગોરક્ષામંડળ
સાબરમતી

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

સ્વામી આનંદ, નવજીવન મુદ્રણાલય,

સારંગપુર સરખીગરાની વાડી, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈત-સંગ્રહ
૧૩૯૬૫
૭ : ૬૬૩૭૬

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૧૧૦૦

સાડા ચાર આના

સં. ૧૯

शिरछत्र तीर्थस्वरूप मातुश्री
सन्तोषपादनि
चरणे

गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ।
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ॥

પ્રસ્તાવના

નવજીવનના વાંચનાર કેટલાક ગોમેવકોની માગણીથી આ લેખો નવજીવનમાંથી એકઠા કર્યો છે. બાહ્ય વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ નવજીવનનાં પાનાં ભરવા તે નથી લખ્યા, પણ અખિલભારત ગોરક્ષામંડળના મંત્રી તરીકેના પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાને અર્થે કરેલા સુદૃઢ અભ્યાસનું તે જણ છે. ગોરક્ષા કરવાના ખરા ને વ્યવહાર ઉપાય કયા છે તે તેનો અમલ કેમ કરી શકાય તે આ લેખો ધ્યાનપૂર્વક વાંચનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે. જ્ઞાન વિનાની ભક્તિ કાગળના ફૂલ જેવી સમજવી. ગોભક્તિ તેમાં અપવાદરૂપે નથી.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ, સાબરમતી

ફાગણ વદ ૬, સં. ૧૯૮૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

અનુક્રમણિકા

વર્તમાન ચર્ચા

પશુવધ-તેનાં કારણ તથા નિવારણ કત્યાદિ

૧. ચામડાની કઢાણી	૩
૨. લોહીએ રંગેલા બેટા (અ)	૭
૩. લોહીએ રંગેલા બેટા (આ)	૧૦
૪. લોહીહાટકાંની કઢાણી	૧૪
૫. ચરખીની કઢાણી	૧૮
૬. બંગાળામાં પશુવધ	૨૪
૭. દોરની નીકાસ	૩૧
૮. મોટાં શહેરોનો ત્રાસ	૩૭
૯. મદ્રાસ કલકત્તાનું પાપ	૪૩
૧૦. કલકત્તાનું પાપ	૪૯
૧૧. મુંબઈનું પાપ	૫૪
૧૨. સરકારની કુદૃષ્ટિ	૬૨
૧૩. ઉપસંહાર	૬૭
૧૪. શુભપ્રવૃત્તિ	૭૦
૧૫. પાટાનો પક્ષ	૭૧
૧૬. પાટાની અવદશા	૭૪
૧૭. બળદને ખસી કરવા વિષયે	૭૬
૧૮. ગોરક્ષાનો રાજમાર્ગ	૭૮

આદિપર્વ

૧. પ્રાચીન સમયમાં જીવંતો મહિમા	૮૯
૨. બુદ્ધની ગોરક્ષા	૯૩
૩. વિશાખા તથા તેનો કરિયાવર	૯૬
૪. ગોરક્ષા અને જૈનો	૧૦૦
૫. ગુર્જરદેશની ગાયો	૧૦૨
૬. સદિપ્ત્યુ અકબર	૧૦૪
૭. અકબરના સમયનાં દોર	૧૦૮
૮. ત્રણસો વર્ષ અગાઉની એક પાંજરાપોળ	૧૦૯

પરિશિષ્ટપર્વ

૧. પાંજરાપોળમાં સુધારો	૧૧૩
૨. ગામડામાં દોરનાં સુધારો	૧૧૮
૩. દોરનાં ચારો	૧૨૫

वर्तमान थर्या

પશુવધ તેનાં કારણ તથા નિવારણ

૧

ચામડાની કહાણી

મુખ્યત્વે કરીને ચામડાને અર્થે પશુવધ થાય છે. ચામડાની પીડ જેમ તેજ થાય તેમ કતલ વધે. પંજાબ પ્રાંતમાં બોર્ડ ઓફ ઇકોનોમિક ઇન્ફ્રાચારીએ લાહોરના દૂધ વિષયે પંડિત શિવદત્તકૃત એક સરસ નિબંધ પ્રકટ કર્યો છે, તેમાંથી નીચલો કોડો ઊતાર્યો છે, જેમાં ગાયના ચામડાના ભાવની તથા ગાયની કતલની તુલના કરી છે:

વર્ષ	લાહોરમાં ગાયના ચામડાનો જથાળંધ ભાવ	ગાય તથા વાછડાંની કતલ
૧૯૧૫	રૂ. ૩૭૧	૬,૯૩૫
૧૯૧૬	૪૦૧	૮,૦૨૨
૧૯૧૭	આંકડા મળતા નથી	...
૧૯૧૮	૩૬	૬,૪૬૫
૧૯૧૯	૩૪	૯,૫૦૫
૧૯૨૦	૩૯	૭,૬૫૨

આ આંકડાનું વિવેચન કરતાં શિવદત્તભાષ લખે છે:

“એમ જણાય છે કે ગાયના ચામડાના ભાવ તથા ગાયની કતલ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. ૧૯૧૬માં કતલ વધી

એનું કારણ એમ હતું કે અમેરિકન ગાયનાં ચામડાં એ વર્ષે વધારે મોંઘાં હતાં, અને અહીં દુબકાળને લીધે ચારાની ભારે અછત થઈ ગઈ હતી, અને ઢોર બહુ જ સોંઘાં થઈ પડ્યાં હતાં.”

કતલ થયેલાં ઢોરનાં ચામડાં મોટે ભાગે હિંદુસ્તાનમાં જ કમાવે છે, અને એના બનાવેલ જોડા આપણે આજ પહેરીએ છીએ. એટલે દયાધર્મને માનનાર સર્વ લોકોનું કર્તવ્ય છે કે કેવળ મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં કમાવનારાં ચર્માલય (ટૅનરી) સ્થાપવાં, અને ઉપકારી પશુઓના લોહીથી દૂષિત ન થયેલા જોડા પૂરા પાડવા. દયાધર્મી સાહુકારોએ આ ઉદ્યોગ અવશ્ય કરવો ઘટે. મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં સચવાય અને વપરાય તો પછી કેવળ ચામડાને જ અર્થે કતલ થાય છે તે તરત બંધ થાય.

ત્યાંથી ચાલતાં, કરોડો રૂપિયાનાં ચામડાં પરદેશ ચડે છે, અને આ નીકાસને ‘દયાળુ’ અંગ્રેજ સરકારની ઉંધી રાજનીતિ સંપૂર્ણ ટેકા આપે છે. સંયુક્ત પ્રાંતના ઉદ્યોગ અધિકારી મિ. સિલ્વર ૧૯૧૨માં બાપણ કરતાં આ પ્રમાણે બોલ્યા હતા:

“તમે કોઈ દિવસ જોયું છે કે કેવળ કાચો માલ પરદેશ ચડાવનાર વેપારીને સહાયતા કરવાને અર્થે જ રેલવેઓ ભાડાં નક્કી કરે છે? ‘રેલવે ગુડ્ઝ ટરિફ્ઝ’ એ નામનાં માણસને ગૂંચવી નાંખે એવાં થોથાં તમે બચલાવો તો જાણો કે દેશના અંતઃપ્રદેશમાંથી સમુદ્રકાંઠે આપણી નીપજમાત્ર લઈ જવાનું ભાડું રેલવેઓ ખાસ ઓછું રાખે છે અને પરિણામે કાચો માલ પરદેશ જાય છે અને પરદેશી ઉદ્યોગને

પોષે છે. વારંવાર એમ બને છે કે રેલવેઓની આ નીતિને પરિણામે આપણે આપણા કાચા માલ ઉપર ઉદ્યોગહુન્નર કરી શકતા નથી; એટલું કામ આપણા મજૂરવર્ગના હાથથી જાય છે, અને ઉદ્યોગથી આર્થિક લાભ થાય તે પણ આપણે લઈ શકતા નથી.”

બાબુ વિક્રમાદિત્યસિંહે કાનપુરમાં ભારતીય હુન્નરઉદ્યોગ કમિશન* આગળ જુબાની આપતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“કાચાં ચામડાં દિલ્લી તથા કાનપુરથી હાવડા લઈ જવાં હોય તો રેલવે અનુક્રમે મણુ દીઠ સાડા સાત અને સવા પાંચ આના લ્યે છે. પણ દિલ્લીથી કાનપુર આણવાં હોય તો અંતર માત્ર ૨૭૧ માઇલનું હોવા છતાં મણુ પાંચ આના આઠ પાઈ લ્યે છે. દિલ્લી કે કાનપુરથી હાવડા સુધી સો માઇલે નવ પાઈ, પણ દિલ્લીથી કાનપુરની છત્રીશ માઇલે નવ પાઈ થઈ. કાનપુરથી હાવડા ૬૩૩ માઇલ, એનું ભાડું સવા પાંચ આના અને દિલ્લીથી કાનપુર ૨૭૧ માઇલ એના પાંચ આના ને આઠ પાઈ! ચામડાં આપણા દેશમાં જ કમાવાય અને આપણા ભૂખે મરતા લોકોને રોજી મળે એ વસ્તુને અશક્ય કરી મૂકવા માટે કાનપુરથી હાવડા કમાવેલ ચામડું લઈ જવું હોય તો રેલવે મણુ એક રૂપિયો લ્યે છે. એટલે કાચું ચામડું કાનપુરથી હાવડા લઈ જવું હોય તો સવા પાંચ આના બેસે ને કમાવેલ ચામડું એટલે જ અંતરે લઈ જવું હોય તો એક રૂપિયો બેસે.”

જે સ્થિતિ ચામડાની છે તે જ અનાજ, રૂ, ઇત્યાદિની પણ છે.

* ‘મિનિટ્ઝ ઓફ એવિડંસ,’ પુસ્તક ૧લું, પાનું ૨૭૧મું.

૧૯૧૯-૨૦ માં આશરે તેર કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં ગાયનાં ચામડાં નંગ એક કરોડ અને ચુમાળીશ લાખ, આશરે પોણાબે કરોડની કિંમતનાં ભેંસનાં ચામડાં નંગ સોળ લાખ ઉપર, અને નેવું લાખ ઉપરની કિંમતનાં વાછડાંનાં ચામડાં નંગ અઢીવીશ લાખ ઉપર પરદેશ ચડ્યાં હતાં. જગતને ચામડાંનો ખપ છે તેનો ત્રીજો ભાગ હતભાગ્ય હિન્દુસ્તાન પૂરો કરે છે એમ કહે છે, અને જગતને ચામડાંની એવી તીવ્ર ભૂખ છે કે તે કેમેય ધરાતું નથી, તથા અનેક પશુઓનો ભોગ લીધા જ કરે છે.

૧૮૯૯-૧૯૦૦ માં એક હાર્ડેડવેઈટ (આશરે પોણા ત્રણ મણ) નીકાસ થતાં ચામડાંનો ભાવ ૪૦૥ રૂપિયા હતો તે વધીને ૧૯૧૩-૧૪ માં ૭૩૥ રૂપિયા થયો. કલકત્તામાં અધમણ ચામડાંનો ભાવ ૧૮૯૭ માં રૂ. ૮-૩-૧ હતો તે ૧૯૦૬ માં રૂ. ૧૬-૦-૧૦ થયો.

લોહીએ રંગેલા જોડા (અ)

ભારતીય હુન્નરઉદ્યોગ કમિશન આગળ બંગાળ તથા મધ્યપ્રાન્તમાં જે પૂરાવો પડ્યો હતો તેમાંથી કેટલાક ઊતારા નીચે આપ્યા છે. એ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આપણે પહેરીએ છીએ તે સરસ જોડા, તેમજ જેને હાથમાં રાખી ફૂલણુજી થઈને ચટકંતી ચાલે ચાલીએ છીએ તે સુંદર હૃંડબેગ, તથા જેમાં આપણાં ખાદીનાં કે બીજાં ‘આછાં ચીર’ સાચવીએ છીએ તે ચામડાના પટારા,—એને પેટી કહીએ તો એનું અપમાન થાય,—આ સર્વ વસ્તુઓ કેવળ નિર્દોષ જ નહિ પણ ઉપકારી પશુઓના રક્તથી દૂષિત હોય છે. મૂઠતાને વશ થઈને ભણે જોયું ન જોયું કરીએ; પણ એક દિવસ પરમેશ્વર આપણને અવશ્ય પૂછશે જ.

(પૃં ૮૫ કલકત્તાની નેશનલ ઍનરીવાળા દાસબાણુ)

પ્રં તમે કહો છો કે તમે ચામડાં અહીંથી જ ખરીદો છો; એ કામ પણ તમે જ કરો છો ?

ઉં હું વખતોવખત કતલખાને જાઉં છું અને ખરીદી કરું છું.

પ્ર૦ તમે ચામડું તૈયાર કરવામાં તેમ ખરીદ કરવામાં પણ કુશળ છો ?

ઉ૦ . . . . ઢોર હજી જીવતાં હોય ત્યાં ચામડાં ખરીદવાની કલકતામાં રીત છે. ઢોરને કતલખાને લઈ જાય છે, ત્યાં હું તેમને જોઈ લઉં છું ને તેમાંથી પસંદ કરીને ચામડાં વેચાતાં રાખું છું. સૂકવેલ ચામડાંમાંથી વીણવાનું કામ વધારે કઠણ છે.

(૫૦ ૩૪૨, ૩૫૦ નીલરતન સરકાર)

કોમ ચામડું કમાવવાને સારું અમારે પ્રથમ પંક્તિનાં ચામડાં જોઈએ; કતલખાનેથી મળે તો એના જેવું એકે નહિ. . . . અમારે જોઈએ એવાં ચામડાં કતલખાનેથી નિયમિત રીતે અમને મળતાં રહે એવી વ્યવસ્થા થાય તો અમને બહુ લાભ થાય.

(૫૦ ૫૮૭-૮, મધ્યપ્રાંતના ખેતીવાડી અધ્યક્ષ મિ. લેફ્ટવિય)

પ્ર૦ આ કતલખાનાં મધ્યપ્રાંતમાં વિશેષ છે એમ સાંભળું છું, એને વિષે કાંઈ વધારે વિગત આપશો ?

ઉ૦ આ ઉદ્યોગના મંડાણનું મને ધ્યાન નથી, પણ દુબકાળથી તેનો આરંભ થયો એમ કહું તો ખોટું નથી. વખાના માર્યા ખેડુતોએ પુબકળ ઢોર વેચ્યાં. કેટલાક ચાલાક મુસલમાનોએ આ તક સાધીને ધંધો ચલાવ્યો, અને એમાં ફાળ્યા એટલે સારા ભાવ આપી શક્યા, અને ધંધો પગભર થઈ ગયો. મુખ્ય ઉદ્યોગ ચામડાનો નહિ પણ માંસનો છે. માંસના કટકા કરી સૂકવી લાકડાંના જેવા એના ભારા બનાવે છે ને પછી કલકત્તેથી ચડાવીને રંગુન, મલાયા ને ઠેક ચીન સુધી તે મોકલે છે.

(૫૦ ૭૩૯, મિ. પીટર્સન)

કલકત્તામાં ચામડાનું કામ કરનારા લોકો મોટે ભાગે કતલખાનાંમાંથી તાજાં ઊતારેલાં ચામડાં આણીને તે કમાવે છે.

(૫૦ ૭૬૩-૪ કટકવાળા દાસબાપુ)

પ્ર૦ તમે કેવાં ચામડાં વાપરો છો? તાજાં, સૂકવેલાં કે સોમલ પાચેલાં?

ઉ૦ હું તાજાં ચામડાં વાપરું છું. સોમલ પાચેલાં ચામડાં આ પ્રદેશમાં નથી હોતાં.

પ્ર૦ મીઠું ચડાવેલાં ચામડાં તમે વાપર્યાં છે?

ઉ૦ હા.

પ્ર૦ તે ઠીક કમાવી શકાય છે?

ઉ૦ હા.

પ્ર૦ તાજાં ચામડાં કરતાં આ સૂકેલ ચામડાં કમાવાનું બહુ અઘરું નથી?

ઉ૦ કતલખાનાંનાં તાજાં ચામડાં કમાવવાથી ઉંચી જતનું નરમ ચામડું બની શકે છે. તડકે સૂકવેલ ચામડાં વાપરવામાં મોટું જોખમ છે; કારણ એને ચૂનામાં નાંખ્યાં કે તરત કોક કોક વાર ત્રણ ચતુર્થાંશ નાશ પામે છે.

લોહીએ રંગેલા જોડા (આ)

ભારતીય જકાત કમિશન આગળ પડેલા પૂરાવામાંથી આ નીચે કેટલાક ઊતારા આપ્યા છે, જેનું વિવેચન બિનજરૂરી છે. જે માંસભોજનમાં દોષ હોય, તો કતલ કરેલાં પશુનાં ચામડાંના જોડા વાપરવામાં તેટલો જ દોષ છે. અને એવા જોડા વાપરનાર તથા માંસાહારી બંને પશુવધને સરખું જ ઉત્તેજન આપે છે. મુએલાં જ દોરનાં ચામડાંના જોડા લોકોને મળે એવું કરવું અને એ રીતે તેમને પશુવધના પાપના ભાગી થતા બચાવી લેવા એ દયાધર્મી ધનાઢ્યોનો પરમ ધર્મ છે.

(૫૦ ૨૫૪, સર લોગી વૉટ્સન)

સ૦ ચામડાંનું બજાર એટલે સુધી આપણા હાથમાં છે, કે નીકાસ ઉપર ગમે તેટલી જકાત નાંખીએ તોપણ બીજા દેશોને આપણું ચામડું લીધા વિના છૂટકો જ ન થાય ?

જ૦ એમ તો નહિ. ૧૯૧૨-૧૯૧૩માં અને લડાઈ પૂર્વે ૧૯૧૪ના આરંભમાં આ દેશમાં દોરની કેવળ ચામડાને અર્થે જ કતલ થતી હતી, અને નીકાસ ઉપર પંદર ટકા જકાત હોત તોયે એની પીઠ ઉપર કાંઈ અસર ન થાત.

(૫૦ ૩૫૩, મિ. એલ. સી. મૌસેલ)

સં તમારે જોધએ એટલાં ચામડાં મળે છે ?

જં ના, ચામડાની ભારે અછત છે, કારણ કતલ નથી પોસાતી.

સં પણ પ્રથમ તો ચામડાને સારું ઢોરોને મારતા હતા ?

જં એટલે જ માંસ ધણું જ સોંધું હતું.

સં હવે એટલાં ઢોર નથી મારતા ?

જં હવે બહુ થોડી કતલ થાય છે, પૈસાદાર લોકને માંસ પૂરું પાડવા જોટલી જ.

(૫૦ ૪૪૭, બાણુ ભુવનમોહન દાસ)

ચામડાં હાલ સેળભેળ જથાબંધ વેચાય છે. એટલે હરેક સ્થાનિક ચામડિયાને તે ખરીદવાં પાલવતાં નથી. કારણ જથામાં તેમને જોધએ તે કરતાં વધુ કટકા હોય અથવા જોધએ તેવી જતો ન મળે. પરિણામે જે જૂજ કતલખાનાં છે તેનો તેમને પરાણે આશરો લેવો પડે છે.

(૫૦ ૪૫૦)

સં મુએલાં ઢોરનાં ચામડાંમાંથી પહેલા દરજ્જાનું ચામડું કમાવી શકે એમ ધારો છો ?

જં નથી ધારતો.

સં એટલા માટે તમારે મારેલાં ઢોરનાં ચામડાં જોધએ ?

જં હા, મારેલાં ઢોરનાં ચામડાં વધુ કિંમતી હોય છે, જે મોટે ભાગે મોટાં શહેરો તથા છાવણીઓમાં મળે છે. તેના પૂરા પૈસા ઊપજે છે.

જાન . . . . નીકાસ ઉપર અંકુશ નહિ એટલે પીઠમાં ચડગિતર બહુ થાય છે. આજ બકરાનું ચામડું બે રૂપિયે મળે તો કાલે છ રૂપિયા બેસે. આ સ્થિતિમાં મારો ધંધો કેમ ચાલે ?

સં નીકાસ ઉપર જકાત હોય કે ન હોય તોપણ બાવ ચડગિતર નહિ થયા કરે ?

જાન જકાત હોય તો બહુ ચડગિતર ન થાય, કારણ બકરાના ચામડાના અમેરિકન ગ્રાહકો બાવ ચડાવતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરે. આ દેશમાં ઘણી વાર માત્ર ચામડાને અર્થે જ બકરાં મારવામાં આવે છે. ૧૯૧૯માં બકરાંનાં ચામડાંનો બાવ ચડ્યો ત્યારે પૂર્વ બંગાળમાં બકરાંની ચામડાં ખાતર કતલ ચાલી અને માંસ લોકોએ ઊકરડે રાગવી દીધું. હું પૂર્વ બંગાળનો વતની છું એટલે જાણું. મારી માહિતી પ્રમાણે બકરાંનું માંસ એક આને શેર વેચાતું હતું. આ સ્થિતિમાં હિંદી ચામડિયાઓની ચડતી ક્યાંથી થાય ?

સં નીકાસ ઉપરની જકાતથી બાવની ચડગિતરમાં ફેર કેમ પડે ?

જાન નીકાસને લીધે જ ચડગિતર થાય છે.

સં નીકાસ તમે સાવ બંધ કરવા ઇચ્છો છો ?

જાન ના, પરદેશી ગ્રાહકો સેંથકના બાવ ન ચડાવી મૂકે એટલું જ હું માગું છું, અને નીકાસ ઉપર જકાત નાંખો તો પછી એ લોકો હદમાં રહેશે.

(૫૦ ૪૫૩)

સં તમારે ઉંચી જાતનાં ચામડાંનું જ કામ પડે છે ?

જાન ચામડાં બે પ્રકારનાં થાય છે, ગાય-બેંશનાં અને બકરાનાં. બકરાનાં ચામડાં એંશી ટકા ઉંચી જાતનાં હોય છે. બકરાંમાત્ર કતલ થાય છે, અને તેમને કુદરતી મોતે મરવા દેતા નથી; એટલે બકરાનાં ચામડાં સઘળાં ઉંચી જાતનાં હોય છે.

(૫૦ ૫૧૮ સર નીલરતન સરકાર)

સં હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં કમાવવાનો ઉદ્યોગ ખીલે એટલે ચામડાંના ભાવ ચડે, અને વધારે ગાયોની કતલ થાય, ખરું ને?

જાન ચામડિયાઓ તરીકે અમે એ જ જોવા માગીએ છીએ.

[આ ઊતારા જોઈને વાચકોના હૃદયમાં દયાભાવ જાગ્યો થાય તો તેઓ અખિલભારત ગૌરક્ષામંડળ (સાબરમતી)ના સભાસદ બને, અને વધારે આપી શકે એમ હોય તો કેવળ મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં કમાવનારાં ચર્માલયની યોજનામાં યથા-શક્તિ ભેટ પણ મોકલે એમ હું ઇચ્છું છું.

મોઠ કંઠ ગાધી]

લોહીહાડકાંની કહાણી

પંજાબ પ્રાંતના ખેતીવાડી ખાતાના ઉપરિ મિ. હૃમિન્દને ૧૯૧૬માં બોર્ડ ઓફ ઍગ્રિકલ્ચર આગળ બાષણ કરતાં કહ્યું, “ચામડું, માંસ, હાડકાં, લોહી અને ચરબીના બાવ વધે જ જાય છે, એટલે દિવસે દિવસે મરેલ ભેંશનું મૂલ્ય જીવતી ભેંશના મૂલ્ય બરાબર થતું જાય છે.”

ગૂજરાતમાં પાંત્રીશ રૂપિયામાં વેચાતી લીધેલ બે ભેંશની કતલથી કેટલો નફો થાય એના આંકડા વિજાગાપદ્મના એક માલાએ મિ. સંમ્પસનને આપ્યા હતા તે નીચે જોવાયો છે:

	રૂ.આ.પા.		રૂ.આ.પા.
ચામડાં નંગ બે	૧૬-૦-૦	થી	૨૦-૦-૦
ચરબી ૩ થી ૪ મણુ (સ્થાનિક),			
મણુના રૂ. ૫ લેખે	૧૫-૦-૦	થી	૨૦-૦-૦
શીંગડાં અધમણુ (સ્થાનિક)	૨-૦-૦	થી	૨-૮-૦
હાડકાં	૦-૪-૦	થી	૦-૮-૦
	<hr/>		<hr/>
	૩૩-૪-૦	થી	૪૩-૦-૦

મિ. સંમ્પસન્ કહે છે, “આ ઉપરાંત માંસના પૈસા ઊપજે તે નોખા.”

ખીજાં સર્વ કારણો કરતાં ચામડાની પીઠનો કતલ ઉપર વધારે પ્રભાવ પડે છે. એનાથી ઊતરતો પ્રભાવ સૂકવેલું માંસ (જેને બિલ્ટોંગ કહે છે તે), ચરબી, હાડકાં, લોહી ઇત્યાદિ વસ્તુઓના ભાવનો છે.

કતલખાનાંમાં લોહીને ઊકાળીને એની ભૂકી બનાવે છે તેનું આસામમાં તથા ખીજે ચા અને મુંદદાણાના ખેતરમાં ખાતર નાંખે છે, અને ત્યાં વપરાતાં વધે તે પરદેશ ચડે છે. ૧૯૨૨માં ૨,૨૪૦ ખાંડી લોહીની ભૂકી લંકા ગઈ હતી. લોહીની ભૂકી યુરોપ પણ જાય છે અને ત્યાં આસ્થુમેન, ખાતરો તથા પોટેશ્યમ સાયનાઇડની બનાવટમાં વપરાય છે.

પશુના પગને ઊકાળીને તેલ કાઢે છે અને તે ઘડિયાળોને તથા સંચાને લગાડે છે.

ચામડાના કટકાખટકા, જૂના જોડા, હાડકાં, આંતરડાં ઇત્યાદિમાંથી સરેસ બનાવે છે.

શીંગડાંમાંથી દાંતિયા, બોરિયાં, લાકડી, છરી અને છત્રીના હાથા, પ્યાલા, ભાતભાતના ચમચા, બજારની ડાબલી વગેરે બને છે. શીંગડાંનાં કારખાનાંમાં છોલ પડે તેનું ખાતર થાય છે. ૧૯૧૨-૧૩માં આશરે પચીશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં હાડકાં ખાંડી ૧૪,૦૦૦ પરદેશ ચડ્યાં હતાં. મિ. (હવે સર) અતુલ એટરજીએ સંયુક્તપ્રાંતોના હુનરઉદ્યોગ વિષયે પુસ્તક લખ્યું છે એમાં કહે છે, “કાંકસી બનાવવામાં ભેંશનું જ શીંગડું વાપરે છે, ગાયનું શીંગડું કઠણ ગણાય છે એટલે નથી વાપરતા. કતલખાનાવાળા ખાટકી પાસેથી શીંગડું આણે છે.

એની અણીઓ કાપી નાંખે છે, અને આ અણીઓ યુરોપ પહોંચે છે, જ્યાં તેમાંથી છરી તથા છત્રીના હાથા, બોરિયાં, અને ચાબુકનાં ટોચકાં બનાવે છે.” “ જર્મનીમાં પોતપોતાના ધરમાં સાદાં હથિયાર વડે કામ કરતા કારીગરો શીંગડાંમાંથી કાગળ કાપવાની છરી, ચમચા, દાંતિયા, ત્રાજવાં, જોડા ધાલવાની જીભી તથા હાથલી બનાવે છે. શીંગડાંની એક કણીયે નાંખી દેતા નથી. બીજા એકે કામમાં ન આવે એવો કચરો હોય તેનું ખાતર બનાવે છે.” (આત્મા લતીપ્રીકૃત ઇંડસ્ટ્રિયલ પંજબ પૃષ્ઠ ૧૨૩-૪)

ખરીમાંથી પણ બોરિયાં, છરીચાકાંના હાથા ઇત્યાદિ બનાવે છે અને ખાતરેય કરે છે.

હાડકાંમાંથી બોરિયાં વગેરે તો થાય જ છે. તે ઉપરાંત એમાં ૫૦ ટકા ફૅસફેટ, ૧૨ ટકા ચરબી અને ૨૫ ટકા સરેસની જાતના પદાર્થ હોય છે, એટલે ફૅસફેટનું કૃત્રિમ ખાતર કરે છે, ચરબીમાંથી સાબુ, મીઠુબત્તી તથા ગલીસરીન બનાવે છે, અને સરેસ-જાતીય પદાર્થમાંથી જીલેટિન અને ગ્લુ બનાવે છે. જીલેટિન મુરખ્યા કરવામાં અને દવાની ગોળીઓ એક બીજી સાથે ચોટી ન જાય અને સ્વાદરહિત થાય એટલા માટે એના ઉપર લગાડવામાં વપરાય છે. ગ્લુ વડે કાપકની પવાયત કરે છે અને છાપખાનાંના રોલર બનાવે છે. હાડકાં દળીને એની ભૂકીનું ખાતર કરે છે. હાડકાંનું શોધન કરવાથી ૬૧ ટકા હાડકાંના કાયલા નીકળે છે જે ભારે રંગનાશક છે, અને જેને કાચી ખાંડને શુદ્ધ કરવામાં વાપરે છે; ૬ ટકા હાડકાંનો ડામર મેળવે છે, જેના ઉપર ફરી રાસાયણિક ક્રિયા કરીને પ્રવાહી અગ્નિ (લિઝિવડૂ ફ્યુઅલ) દાખલ વપરાતું હાડકાંનું તેલ,

અને કાળો વાર્નિશ બનાવવામાં વપરાતો હાડકાંનો તાર કાઢે છે; ૨૦ ટકા હાડકાંનો વાયુ નીકળે છે, જે યંત્ર ચલાવવામાં કામ આવે છે, અને ૧૩ ટકા ઓમેનિએક્લ્ લિકર કાઢે છે, જેમાંથી ઓમેનિયમ્ સલ્ફેટ નામનું ખાતર મેળવે છે.

૧૯૨૧માં બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ૧૯ હાડકાં દળવાની મિલ હતી; ૪ મુંબઈ પ્રાન્તમાં, ૮ અંગાળામાં, ૩ મદ્રાસમાં, ૨ મધ્યપ્રાન્તમાં અને બ્રહ્મદેશ તથા સંયુક્તપ્રાન્તમાં એક એક. ૧૯૨૧-૨૨માં નીચે પ્રમાણે નીકાસ થઈ હતી :

	ખાંડી
કચરેલાં હાડકાં	૧,૦૮,૯૭૬
આખાં હાડકાં	૫૮૫
હાડકાંની ભૂકી	૧,૩૯,૬૫૩
	<hr/>
	૨,૪૮,૨૧૪

આની કિંમત રૂપિયા ૯૨ લાખ ઉપર હતી. ૧૯૧૨-૧૩માં ૩,૦૮,૬૧૯ ખાંડી હાડકાંની નીકાસ થઈ હતી. “ પશુઓનાં પગનાં નળાનાં હાડકાં છરીચાકાંના હાથા બનાવવા માટે ઇંગ્લંડ જાય છે, જ્યાં એના ટન (૫૬ મણ) દીઠ ૪૦ પાઉંડ (૬૦૦ રૂપિયા) ઊપજે છે. જંધનાં હાડકાં ભારે કિંમતી છે, ટન દીઠ ૮૦ પાઉંડ (૧૨૦૦ રૂપિયા) ને ભાવે વેચાય છે અને એમાંથી દાતણની પીછીના હાથા બનાવે છે. આગલા પગનાં હાડકાંને ભાવ ટનના ૩૦ પાઉંડ છે ને એમાંથી કાંઠલાનાં બોરિયાં છત્રીના હાથા તથા ઘરેણાં બનાવે છે. છત્રીના હાથા મોટે ભાગે ઘેટાંના પગમાંથી થાય છે. (શોર્ટકૃત મેન્યુઅલ ઓફ કંટલ્ ઓફ શીપ, પૃં ૫)

ચરખીની કહાણી

આગલા અધ્યાયોમાં ચામડાં, લોહી, શીંગડાં, હાડકાં છત્યાદિ વસ્તુઓનો વિચાર કર્યો. ચરખીનો ઉપયોગ તથા દુરુપયોગ એટલા મહત્વનાં છે કે એની ચર્ચા આવગા અધ્યાયમાં કરવી ઘટે છે, જેને અન્તે સૂકવેલ માંસના વેપાર ઉપર સહજ નજર કરી લેશું.

ચરખીમાંથી સાબુ, મીણુગત્તી અને ગ્લીસરીન અને છે. નીતિહીન વેપારીઓ સારી ચરખીનો ઘીમાં ભેગ કરે છે. હલકી ચરખીનાં ગાડેગાડાં કાપડ વણવાની મિલોમાં પવાયતના કામમાં ખપે છે. થોડાક મિલમાલેકો ચરખીને ઠંકાણે નિર્દોષ વસ્તુઓ વાપરે છે એનું અનુકરણ જૈન, વૈષ્ણવ, હિંદુનામધારી એકેએક મિલમાલેક કરશે એટલીયે આશા આપણે એની ન કરીએ ? ૧૯૧૩-૧૪માં ટૅલો, સ્ટીયરિન વગેરે પદાર્થો ૨,૬૦,૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતના ખાંડી ૧,૪૦૦ પરદેશ ચડ્યા હતા.

પંજાબ સરકારે ૧૯૧૦ માં એ પ્રાન્તનાં ઢોર તથા દૂધના ધંધા વિષયે એક હેવાલ પ્રકટ કર્યો હતો, જેમાં લખ્યું છે કે, “ ઘીમાં બહુ ભેગ થાય છે, અને દિલ્લીને પડખે કેટલેક સ્થળે ઘીમાં ચરખી તથા ખીજ પદાર્થ ભેળવવાનો ને પછી એને બંગાળા મોકલવાનો નિયમિત ધંધો ચાલે છે.”

મદ્રાસ પ્રાન્તનાં ઢોર વિષયે મિ. સમ્પત્તને હેવાલ લખ્યો છે, તેમાં તે કહે છે: “ સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે નાનો વેપારી ઘી ભેળું કરે તેના ચારમાંથી છ ડબ્બા બનાવે છે. આને સારું તે ઘીમાં કસુંખીનું તેલ અથવા પશુઓની ચરખી ભેળવે છે. વેપારી આ ચરખી માલા લોકો પાસેથી આણે છે, જેઓએ ઢોરનાં મડદામાંથી તે ગાળી કાઢી હોય છે. એમ કહે છે કે ઘીનો જેટલી વાર હાથપદલો થાય એટલી વાર ચાર ડબ્બામાંથી છ ડબ્બા થાય છે, અને આમ છે તો પછી ચોકખા ઘીની વાત નીકળતાં આખા પ્રાન્તના લોકો કડવી શ્રિયાદ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નહિ. એકેએક જિલ્લામાંથી ઘીના ભેગ તથા મોંઘવારીની શ્રિયાદ આવે છે . . . . સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવેના જનરલ ટ્રાફિક મેનેજર મહેરબાની કરીને તે રેલવે ઉપર બધે તપાસ કરાવીને કહે છે કે લગભગ આખી લાઇન ઉપર થોડી થોડી પશુઓની ચરખી પ્રસંગવશાત્ એક ગામથી ખીજે ગામ જાય છે, અને ચામડાં ફેળવવા છત્તાદિમાં પણ તે વપરાય છે, તોપણ એનો એક ઉપયોગ ઘીમાં ભેગ કરવામાં થાય છે એમ કહે છે. તેનો ભાવ નોખા નોખા ભાગોમાં શેરે ૨ આના ૧૦ પાઈથી ૫ આના સુધી હોય છે. દૂધનો ખપ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ ઘીમાં વધારે ને વધારે

ભેગ થવાનો જ. એક વિસ (૩ શેર ને નવટાંક) ઘી બનાવવા માટે જેટલું ગાયનું દૂધ જોઈએ એટલું તાણું વેચી નાંખે તો એના ૭૦ રૂપિયા ઊપજે; એટલા દૂધનું માખણ બનાવે તો છાશ ઉપરાંત પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું માખણ મળે, અને આજ બધે ઘીના આકરા ભાવની ફરિયાદ થાય છે ત્યારે પણ એક વિસ ઘીનું ૨૦ રૂપિયાથી વધારે બેસતું નથી.

“ ઘી બનાવનારા જાણીઓમાં સારું ઘી હજી પુષ્કળ મળે છે, પણ વેપારની વર્તમાન દશામાં તે મોટાં બજારોમાં પહોંચવા પામતું નથી, અને સારા તથા નબળા ઘીનો ભાવ લગભગ સરખો હોય છે તે જોતાં આમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ખપજોગું ઘી પૂરું પાડવું હોય તો ઘીમાં ભેગ અનિવાર્ય છે, અને બધા લોકો આટલી વાત સમજી જાય તો બહુ સારું, કેમકે તો પછી સહકારી મંડળો અને એવી બીજી સંસ્થાઓ આજ ઘીમાં કોઈ જાતના નિયમ વિના અનેક ગંદી ચીજ ભેળવાય છે તેને ઠેકાણે ચોક્કસ ઘી તથા કાંઈક હિતકારી વનસ્પતિનાં તેલનું મિશ્રણ કરીને વેચવાની વ્યવસ્થા કરી શકે.”

આપણા પૂર્વજો ઘીને આયુષની ઉપમા આપતા (આયુર્વૈદ્યુતમ્.) અને ઘીદૂધનો પ્રશ્ન આપણે અહીં જીવનભરણનો પ્રશ્ન છે, એટલે સુસ્ત વાચકને વિનંતિ છે કે ૩૦ નાંચરે ૧૯૧૨માં મદ્રાસમાં બરાચેલી બીજી અખિલભારત આરોગ્ય પરિષદ આગળ વાંચેલા ‘ખાદ્ય પદાર્થોમાં ભેગ’ વિષયેના નિબંધમાંથી આ નીચે ઊતારા આપ્યા છે તે ધીરજ રાખીને વાંચી જાય:

“ શહેરમાં સંખ્યાબંધ ફરિયા ભેગવાળા ઘીનો વેપાર કરે છે. તેઓ હમેશાં માથા ઉપર એક દોળામાં ભેગવાળું ઘી રાખે છે અને સાથે સાથે હાથમાં કલઘના ડબલામાં વાનકી દાખલ દેખાડવાનું થોડુંક ચોકપુ ઘી રાખે છે, અને આવી રીતે લોકોને છેતરે છે. સામાન્ય રીતે ૧૦ તથા ૩ની વચ્ચે પુરુષવર્ગ ઘેર ન હોય ત્યારે તેઓ દેખા દે છે. . . . .

“મુખ્યત્વે કરીને ચરખી, મગફળી અથવા કસુંખીનું તેલ, કેળાં અને બટેટાંનો ભેગ કરે છે.

“ કડપામાં તથા એની અડખેપડખે રહેનારા ચમાર ઢોરને અને વિશેષે કરીને ભેંશને મારીને એની ચરખી વેપારીઓને વેચાતી આપે છે. ચમારને આમાં ઘણો નફો રહે છે. ૪૦ રૂપિયાનું ઢોર લીધું હોય તો તેની ચરખી, ચામડું ઇત્યાદિ વેચીને તે ૫૦ રૂપિયા કમાય છે એટલે લોકો પશુને કતલ કરવાને અને વેપારીને ચરખી પૂરી પાડવાને સદાય તત્પર જ હોય છે. એક ભેંશમાંથી ત્રણ ડબા ચરખી નીકળે એમ કહેવાય છે. આમ ચમાર પાસેથી ચરખી લઈને વેપારી તેને પોતાની દુકાનમાં ઘીના ડબાની બાજુમાં સંઘરે છે. મ્યુનિસિપાલિટીના ખોરાકી તપાસનાર અધિકારી તાક-પત્રી, કમલાપુરમ્ ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘીની દુકાનોમાં ચરખીના ડબા જોયાના સમાચાર આપે છે. કડપા જિલ્લામાં જ્યાં જ્યાં ઘી બને છે ત્યાં ત્યાં ખાટકીની દુકાનો અથવા ચામડાની વખારો હોય છે, જ્યાંથી વેપારીને જોઈએ ત્યારે ચરખી મળતી રહે છે.

“ કડપામાં બે જાતનું ઘી મળે છે: એક પાતળું ને બીજું ઘાટું. પહેલી જાતના ડબામાં ઉપલો ભાગ પ્રવાહી અને

નીચણે જામેલ હોય છે. પ્રવાહી તે કસુંબીનું તેલ હોય છે, અને જામેલ ભાગમાં ચરબી અને ઘીનું મિશ્રણ હોય છે. એટલે એકેએક દુકાનમાં ઘી જોવા માગીએ એટલે વેપારી હાથમાં કડછો ફેરવશે અને નીચેથી થીજેલ ઘી કાઢીને બતાવશે. ખીજી જાતના ઘીમાં ચરબી અને ઘીનું મિશ્રણ જ હોય છે. પહેલી જાતનું ખીજી જાતના કરતાં મોંઘું મળે છે, કેમકે તેમાં ચરબી ઓછી ને ઘી વધારે હોય છે.”

સર જૈન વુડ્ડાઈ કલકત્તાની એક ગોરક્ષાની સંસ્થાના પ્રમુખ હતા ત્યારે તેણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના એજન્ટને ખર્ચના ૧૦૦ રૂપિયા આપીને ઠેકઠેકાણેથી હાવડા સ્ટેશને આવતા સૂકવેલ માંસના આંકડા મેળવ્યા હતા. ૧૯૧૭માં ૧,૫૦,૦૦૦ બંગાળી મણ, ૧૯૧૮માં ૧,૭૫,૦૦૦ મણ અને ૧૯૨૦માં ૨,૦૦,૦૦૦ મણ સૂકવેલ માંસ હાવડા આવ્યું હતું. બે ઢોરની કતલથી એક મણ સૂકવેલ માંસ મળે એ લેખે ૨,૦૦,૦૦૦ મણ માંસને અર્થે ૪,૦૦,૦૦૦ ઢોરની કતલ થઈ હોવી જોઈએ. અહલદેશના જકાત ખાતાના અધિકારી પાસેથી કલકત્તાની એક ખીજી ગોરક્ષણ સંસ્થાએ નીચે પ્રમાણે હિંદુસ્તાન (બંગાળી ૫૬ શેર)માં આંકડા મેળવ્યા હતા.

૧૯૧૭-૧૮

૧૯૧૮-૧૯

૧૯૧૯-૨૦

૧,૧૯,૩૫૨

૧,૫૨,૧૮૫

૧,૫૭,૦૬૧

૧,૫૦,૦૦૦ હિંદુસ્તાન=૨,૧૦,૦૦૦ બંગાળી મણ. સૂકવેલ માંસને અર્થે વર્ષે વર્ષે ૪૫ લાખ ઢોરની કતલ થાય છે એમ કહે છે. ૧૯૧૫-૧૬માં સાડાબાવીશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું સૂકવેલ માંસ હિંદુસ્તાનથી અહલદેશ ગયું હતું.

૧૯૨૨-૨૩, ૧૯૨૩-૨૪ તથા ૧૯૨૪-૨૫ માં હિન્દુ-સ્તાનથી સૂકવેલ માંસ બ્રહ્મદેશ ગયું એનો કોઠો સર હર્શોદ્ધ મેનની માયાથી મળ્યો છે તે આ નીચે આપ્યો છે :

૧૯૨૨-૨૩		૧૯૨૩-૨૪	
ક્યાંથી	તોલ કિમ્મત	તોલ કિમ્મત	
	હાંદ્રેડવેઇટ રૂપિયા	હાંદ્રેડવેઇટ રૂપિયા	
કલકત્તા વગેરે	૭૧,૬૭૩ ૧૮,૮૯,૨૩૬	૮૦,૬૦૩ ૧૭,૪૭,૭૯૮	
મુંબઇ	૧,૧૦૬ ૩૬,૪૭૦	૨,૮૭૦ ૮૫,૫૨૨	
	<hr/>	<hr/>	
	૭૨,૭૭૯ ૧૮,૨૫,૭૦૬	૮૩,૪૭૩ ૧૮,૩૩,૩૨૦	

૧૯૨૪-૨૫

કલકત્તા વગેરે	૯૩,૪૫૭ ૧૮,૫૪,૭૬૦
મુંબઇ	૩,૨૫૮ ૮૦,૫૭૦
	<hr/>
	૯૬,૭૧૫ ૧૮,૩૫,૩૩૦

બંગાળામાં પશુવધ

પશુવધના સામાન્ય અર્થશાસ્ત્રનો આપણે અહીં લગી વિચાર કર્યો છે. બીજી રીતે લોકોને જાણવા ન મળે એવા બંગાળામાં ચાલતા પશુવધના આંકડા વગેરે સરકારી હેવાલ ઉપરથી ઊતારીને આપણા વિષયનું આ અંગ આપણે સંકેલી લેશું.

વર્ષે વર્ષે બંગાળામાં કતલ થતાં જનાવરોના એકંદર આંકડા આશરે નીચે પ્રમાણે છે :

૧	૨	૩	૪	૫
ગાયબળદ	ભેંશ	બકરાં	ધેટાં	ભુંડ
૨,૮૩,૩૧૪	૧૮,૮૦૦	૫,૬૭,૫૩૮	૧,૬૨,૩૩૯	૩૨,૦૬૬

(૧) રાજશાહી જિલ્લો

રાજશાહી શહેરમાં ત્રણ કતલખાનાં છે. ગોવધ ૨,૦૦૦; બકરાં ૧૦,૦૦૦. આ ઉપરાંત વિશેષે કરીને બકરી ૪૬ જેવા તહેવારો ઉપર ગામેગામે પશુવધ થાય છે.

(૨) પાપના જિલ્લો

સીરાજગંજ તથા પાપના શહેરમાં કતલખાનાં છે. આંકડા મળતા નથી.

(૩) યશોહર જિલ્લો

યશોહરમાં એક કતલખાનું છે, ત્યાં ૨૧૨ ગાયબળદ અને ૪૦૦ બકરાંનો વધ થાય છે. ગામડાંના આંકડા નથી.

(૪) મિદનાપુર જિલ્લો

મિદનાપુર, ખડગપુર તથા તામલુકમાં કતલખાનાં છે. એકંદર વધ: ગાયબળદ ૪,૦૦૦; ભેંશ ૨,૩૪૦; મેઢાં ૯,૧૨૫; બકરાં ૩૦,૨૦૦.

(૫) બોણુડા જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનું નથી. એટલે આંકડા મળ્યા નથી.

(૬) ખુલના જિલ્લો

કતલખાનું નથી. બકરી ઇદ જેવે પ્રસંગે જ ગોવધ થાય છે, અને બકરાંનો ગામડે ગામડે હિન્દુ 'ભોગ' ને મુસલમાન 'કુરબાની' આપે છે. આશરે ૫,૭૩૦ બકરાં કતલ થાય છે.

કલકત્તાની ગ્રેહમ કંપની હાડકાં, ખરી, શીંગડાં ભેળાં કરવા મોચીને મોકલે છે, અને તેમને મળે રૂ. ૧૧૧૧- લેખે આપે છે. કાલીગંજમાં પ્રથમ શીંગડાં તથા ખરીમાંથી રમકડાં બનાવતા, પણ હવે તે ઉદ્યોગ મૃતપ્રાય દશામાં છે.

(૭) કલકત્તા

પાંચ કતલખાનાં છે: (૧) ટાંગડા, (૨) 'હિન્દુ', (૩) લેન્ડાઉન, (૪) હાલસી બાગાન. એકંદર કતલ: ગાયબળદ, ૧,૧૧,૧૫૧; ભેંશ ૭,૨૮૬; વાછડાં ૧૦,૫૨૮; બકરાં ૨,૦૭,૯૪૦; મેઢાં ૧,૦૪,૧૭૭. ૧૬,૩૦૮ ભુંડનું વધસ્થાન (૫) નોખું છે.

કલકતા મ્યુનિસિપલ કાયદા અનુસાર, કોઇનું ઘેર મરી જાય તો મર્યા પછી ત્રણ કલાકની અંદર એનું શબ ધાપ્પા પહોંચાડવું જોઈએ. ધાપ્પા આવતાં શબ ઉપરથી ચામડું ઊતારવાની તથા ખીજી ક્રિયાને અર્થે મેસર્સ શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીએ સંપૂર્ણ સરંજામ ઊભો કરેલ છે. હાડકાંમાંથી તેલ કાઢી લે છે અને પછી તેને ખાંડ ધોવાનાં કારખાનાંમાં તથા ચાના બગીચામાં મોકલી દે છે. લૉગ માર્કેટમાંથી હાડકાં ઊપાડવાનો ઇજારો મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી મેસર્સ કાર્લેન્ડર ઍન્ડ કંપનીને મળેલ છે. ખરી અને શીંગડાના પણુ ઇજારદાર હોય છે; શીંગડાં મોટે ભાગે કટકમાં સોનેરી રૂપેરી તારના કામમાં વપરાય છે, અને ખરી શૉ વૉલેસ ઍન્ડ કંપનીને ધાપ્પાવાળે કારખાને જાય છે. કતલખાનાંમાંથી આંતરડાં લેવાનો ઇજારો એ. મેયરે રાખ્યો છે, અને લોહી કાર્લેન્ડર ઍન્ડ કંપની લઈ જાય છે ને તેને ઊકાળીને ભૂકી બનાવે છે.

(૮) ચટ્ટગ્રામનો ડુંગરી પ્રદેશ

લોકો બૌદ્ધ છે, એટલે પશુવધ કવચિત્ થાય છે. લોકો પશુનાં શબને અડવામાંય બાધ ગણે છે. નિયમિત કતલખાનું નથી. આંકડા નથી મળતા.

(૯) આંકુડા જિલ્લો

આંકુડા શહેરમાં અને વિષ્ણુપુરમાં કતલખાનાં છે, ત્યાં અનુક્રમે રોજ ૨-૪ ઘેર અને ૨-૩ બકરાંની કતલ થાય છે. એકંદરે કતલ: ગાયબળદ ૧,૦૧૫; ભેંસ ૧૫૦; બકરાં ૫,૮૦૦; ઘેટાં ૧૨૫. આંકુડામાં શીંગડામાંથી કાંકસી બનાવવાનો ઉદ્યોગ કાંઈક ચાલે છે.

(૧૦) માલ્ડા જિલ્લો

હાટખોલાની અંગ્રેજી બજારમાં બે કતલખાનાં છે, ત્યાં ૨,૦૦૦ બકરાં અને ૧૦૦ ગાયની કતલ થાય છે. ખીજી ચાર જગ્યાએ મળીને ખીજી એટલી જ સંખ્યા કપાય છે.

(૧૧) ચંદ્રગામ જિલ્લો

તેર કતલખાનાં છે. એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૨૧,૧૫૨; ભેંશ ૫૦; બકરાં ૧૪,૬૦૦. રાવઝાનમાં ગોવધ ૬,૦૦૦. ફાટિકચડી અને સાતકાનિયામાં આશરે ત્રણ ત્રણ હજાર. કોકસ બજારમાં ૨,૦૦૦. સદર તથા પાટિયામાં ૧૫૦૦-૧૫૦૦. રણગુણિયા તથા વાંસખલીમાં હજાર હજાર. બવાલખલી અને અનવારામાં ૬૦૦-૬૦૦. સીતાકુંડ, મીરેરસરાઇ તથા હાટાજડીમાં અનુક્રમે ૩૦૦, ૩૮૦ અને ૧૨૦. હિંદુના 'ભોગ' અને મુસલમાનની 'કુરબાની'નો આ મેળમાં સમાવેશ નથી.

(૧૨) મુર્શિદાબાદ જિલ્લો

પાંચ કતલખાનાં છે. એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૮,૩૦૦; બકરાં ૭,૭૦૦. સાલારમાં ગોવધ ૪,૦૦૦; મુર્શિદાબાદમાં ૧,૮૦૦; બરહામપુર તથા ભરતપુરમાં હજાર હજાર; તાલિખપુરમાં ૫૦૦. બન્નેશ્વરના મંદિરમાં ૩૦૦ બકરાંની કતલ થઈ હતી. કતલખાનાના મેળમાં દેવાલયને ગણાવવું પડે એ કળિયુગનું કૌતુક છે.

ખીરભૂમથી ફરતા ફરતારી એક જાત આવે છે, તે શીંગડામાંથી કાંકસી તથા એક જાતનો સરેસ બનાવે છે.

(૧૩) બાકરગંજ જિલ્લો

નિયમિત કતલખાનું નથી. ગોવધ ૧૨,૦૦૦; ભેંશ ૪૦૦; બકરાં ૨૬,૦૦૦.

(૧૪) માધમેનસિંહ જિલ્લો

મ્યુનિસિપલ તથા સાંઝીદારાનું એમ બે કતલખાનાં છે. ગોવધ ૪૦૦; બકરાં ૩૬,૦૦૦. વાજિત્રના તાર બનાવવામાં કાંઠક આંતરડાં વપરાય છે.

(૧૫) દિનાજપુર જિલ્લો

દિનાજપુર શહેરના કતલખાનામાં ૧,૮૦૦ બકરાંનો વધ થયો હતો. બાકી આંકડા નથી.

(૧૬) દાજીલિંગ જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૧૩,૦૩૪; ભેંશ ૨,૯૯૮; બકરાં ૩,૭૬૯; ઘેટાં ૩,૦૦૦; ભુંડ ૬,૪૦૮. સદરમાં ૭,૫૧૦ બળદની કતલ થાય છે, કર્સિયોંગમાં ૩,૨૨૫; કાલિમ્પોંગમાં ૧,૫૪૯; સિલિગુડીમાં ૭૫૦.

દાજીલિંગમાં હાડકાંની બહુ છત હોવાથી ત્યાંની મ્યુનિસિપાલીટીએ હાડકાંનો ભૂકો કરવાનું કારખાનું કરેલું છે. ચેપી રોગથી ન મુઝાં હોય તેવાં મરેલાં ઢોરનું માંસ ભુટિયા અને લેપચા લોકો ખાય છે.

(૧૭) વર્દમાન જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૨૩,૨૮૫; બકરાં ૩૦,૦૦૦; ઘેટાં ૨૭,૬૧૮. આસનસોલમાં ૧૧,૭૬૫ ગાયબળદની કતલ થાય છે; સદરમાં ૮,૪૦૦; કટવા ૨૫૦૦; કલના ૬૨૦.

(૧૮) હાવડા જિલ્લો

કુલ ૧૩ કતલખાનાં છે. એકંદર કતલ: ગાય ૩,૦૫૦, ભેંશ ૪૦૦; બકરાં ૩૦,૫૧૦, અને ઘેટાં ૪,૫૫૦. શહેરના કસાઇખાનામાં ૧,૬૦૦ ગાયો કપાય છે; બાંદ્રામાં ૭૫૦; મુનશીરહાટ ૪૦૦; પંચાલા ૨૦૦ અને હકોલા ૧૦૦.

(૧૯) ફરીદપુર જિલ્લો

રીતસર ચાલતું કતલખાનું નથી. બકરાં ૮,૦૦૦ કપાય છે.

(૨૦) હુગલી જિલ્લો

કતલખાનાં: પાંડુઆમાં, બોઈચીમાં અને હુગલી-ચિન-સુરા મ્યુનિસિપાલીટીનું. એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૭,૮૬૪ (સદર ૪,૫૦૦; સીરામપુર ૩,૩૬૪). બકરાં ૩૦,૦૦૦. મેંઢાં ૧૨,૩૮૨.

(૨૧) નડિયા જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૫૫૦, બકરાં ૫,૦૦૦; મેંઢાં ૧,૬૦૦. કૃષ્ણનગરમાં ૫૦૦ ગાય, અને શાંતિપુરમાં ૫૦ ગાય કપાય છે.

(૨૨) નવાખાલી જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૩,૦૦૦; બેંશ ૨,૦૦૦; બકરાં ૨,૦૦૦; મેંઢાં ૧૮૩૬.

(૨૩) ટિપેરા જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૬,૦૦૦; બેંશ ૨૫૦; બકરાં ૧૩,૦૦૦; મેંઢાં ૧૦૦. ટિકરચરમાં ૨,૦૦૦ અને ચાંદપુરમાં ૪,૦૦૦ ગાયો કપાય છે. બ્રાહ્મણબારિયાના આંકડા નથી મળતા.

(૨૪) ઢાકા જિલ્લો

ઢાકા શહેરમાં બે કતલખાનાં છે: (૧) સાજહાનપુર અને (૨) કસૈટુલી. એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૧૦,૮૦૦; બકરાં ૩૫,૦૦૦ અને મેંઢાં ૫,૦૦૦. ગામડાંના આંકડા મળતા નથી.

(૨૫) ચોવીશ પરગણાં

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૧૬,૮૫૦; બેંશ ૨,૦૦૦; બકરાં ૪૦,૫૦૦; મેંઢાં ૮૦૦; ભુંડ ૩,૦૦૦. સોનાડાંગામાં

પર,૦૦૦ પશુ કપાય છે. બેરેકપુરમાં ૨,૦૦૦, બારાસાતમાં ૫૦૦ અને ડાયમંડ હારબરમાં ૪૫૦ ગાય કપાય છે. બડાનગર અને કમરહાટીના ભાગાડ (ઢોરનાં અસ્થિસ્થાન) કલકત્તાની મેસર્સ શૉ વૉલેસ કંપનીને ભાડે આપવામાં આવે છે. શીંગડાં અને ખરી પશુજન્ય લોઠનાં કારખાનાંમાં જાય છે. લોહી મેસર્સ કાલેન્ડર કંપની એકઠું કરે છે. આંતરડાં સામાન્ય રીતે સરકારી કારખાનામાં જાય છે, જેમ કે મિ. મેયરનું તાંતનું કારખાનું.

(૨૬) બીરબ્રૂમ જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૮,૩૦૫; બકરાં ૮,૬૨૬; મેંઢાં ૨૩૦.

(૨૭) જલપાછગુડી જિલ્લો

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૩,૫૧૮; બકરાં ૨,૪૬૩; મેંઢાં ૩૬; ભેંશ ૧,૦૩૦; અને ભુંડ ૧,૮૦૦.

(૨૮) રંગપુર

એકંદર કતલ: ગાયબળદ ૧૩,૨૦૦, બકરાં ૭,૫૦૦; મેંઢાં ૫૦૦. કુડીઆમમાં ૧૩,૦૦૦ અને નિલકામડીમાં ૨૦૦ ગાયો કપાય છે. બીજા પેટાવિભાગોના આંકડા નથી મળતા.

x

x

x

આ સધળા ઉપરથી સારરૂપે આ સિદ્ધાન્ત તરી આવે છે, કે મરેલાં ઢોરનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ધર્મ ગણીને આપણે જ્યાં લગી નહિ કરી લઈએ અને એ રીતે ઉત્પન્ન થતા દ્રવ્યને ગોરક્ષામાં નહિ યોજીએ ત્યાં લગી ગોરક્ષા અસાધ્ય છે.

ઢારની નીકાસ

હજારો સરસ ઢાર બહારગામથી મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, જેવાં મોટાં શહેરોમાં આવે છે ને આવ્યા પછી એક વર્ષની અંદર નાશ પામે છે, એ બયાનક વાત હજી હવે આપણે વિચારવાના છીએ, પણ તે પહેલાં ઢારની પરદેશ નીકાસ થાય છે એ જોઈ લઈએ.

૧૯૧૨ પૂર્વે સરકારી પત્રકોમાં ઢાર તથા ઘેટાંબકરાંની ફેડ પાડતા નહોતા. ૧૯૧૨થી માંડીને ઢાર પરદેશ અડયાં તેના આંકડા નીચે ટાંક્યા છે:

વર્ષ	સંખ્યા	કિંમત રૂપિયા	એક ઢારની સરેરાશ કિંમત રૂપિયા
૧૯૧૨-૧૩	૩૦,૧૮૮	૧૫,૭૧,૧૬૦	૫૨
૧૯૧૩-૧૪	૨૯,૯૦૯	૧૮,૫૮,૫૦૦	૬૨
૧૯૧૪-૧૫	૧૭,૭૦૮	૯,૪૫,૦૬૦	૫૩
૧૯૧૫-૧૬	૧૪,૨૪૧	૬,૫૦,૮૩૫	૪૬
૧૯૧૬-૧૭	૧૪,૬૮૧	૮,૫૧,૪૦૦	૫૮
૧૯૧૭-૧૮	૯,૯૭૭	૭,૨૨,૨૦૫	૭૨
૧૯૧૮-૧૯	૯,૯૫૧	૯,૩૧,૪૫૫	૯૪
૧૯૧૯-૨૦	૧૬,૬૮૫	૧૯,૧૯,૯૧૦	૧૧૫
૧૯૨૦-૨૧	૧૯,૦૬૫	૨૦,૪૪,૬૮૦	૧૦૭
૧૯૨૧-૨૨	૨૧,૧૭૯	૧૬,૭૪,૩૮૨	૭૯
૧૯૨૨-૨૩	૧૩,૬૭૫	૮,૨૮,૯૧૨	૬૧
૧૯૨૩-૨૪	૧૨,૫૬૭	૮,૭૮,૮૦૪	૭૦

સરકારી અધિકારીઓ નિરંકુશ વેપારના પક્ષપાતી હોય છે, એટલે ઢોરની નીકાસ બંધ કે ઓછી કરવાની સૂચનાને હસી કાઢે છે. તેમના પક્ષનું પ્રતિપાદન લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ મૅટ્સનના એક લેખમાં હીક કરેલ છે, જેકે તે પણ અંકુશ મૂકવાની તદ્દન વિરૂદ્ધ નથી એમ જણાશે:

‘નીકાસ બંધ કરવી નિરર્થક છે. ઊલટું જે દેશમાં ઢોર જોઈએ તે કરતાં વધારે હોય ત્યાં નીકાસને ઉત્તેજન જોઈએ. નીકાસથી કિંમત વધે છે, માલધારીને ઢોરને સારું ખાણુ આપવાની ને એનો વંશ સુધારવાની લાલચ મળે છે, અને પરિણામે દેશમાં બધાં ઢોર વધારે માલાળાં થાય છે. આમાં એક અપવાદ છે, તે આ કે હિંદુસ્તાન બહાર ગાયબોંશની નીકાસ ઉપર અંકુશ હોય તો સરવાળે લાભ છે.’

અર્થના દાસ ગમે તે કહે, પણ જે પ્રજા પશુ પાસેથી લીધેલ સેવાના ચત્કિચિત્ત બદલા દાખલ વૃદ્ધ તથા રોગી અવસ્થામાં તેમને પાળવાને બંધાયેલ છે તેની પાસેથી, જેઓ ઢોર નકામું લાગે કે તરત તેને કતલ કરે છે એવા લોકના હાથમાં એક પણ ઢોર જાય એ અસંભવ છે. વળી કેટલાંક ઢોરને તો દૂધને અર્થે નહિ પણ કેવળ માંસને અર્થે ઊછેરવા પરદેશ લઈ જાય છે. એટલે આ લોહીનો વેપાર સર્વથા અટકે એમ દયાધર્મી તરીકે આપણે ઇચ્છીએ.

પણ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ, નીકાસથી ઢોરના ભાવ એટલા ચડી જાય કે એને વેચાતાં લેવાનું આપણું ગળું જ ન રહે. ઢોર ઊછેરનાર કદાચિત્ત સુખી થાય, પણ ખેતી તથા દૂધનાં જનાવરની અછતને પરિણામે દેશ સમસ્તતા દુઃખનો પાર ન રહે. અનાજની છૂટથી નીકાસ થાય એટલે અનાજ ઊગાડનાર

ખેડૂને લાભ થાય એમ ભાસે; પણ અંતે તો તેમાંથી દેશ ભૂખમેળા થાય છે. મહાન યુરોપિયન વિગ્રહની વેળાએ આ 'દયાળુ' સરકારે પણ હુલ્લડની ખીકે અનાજની નીકાસ બંધ કરી હતી.

'હિન્દુસ્તાન કૃષિપ્રધાન દેશ છે. એની લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ વસ્તીની જીવનદોરી ખેતી છે, જે ખેતીના આધાર મુખ્યત્વે દોર ઉપર છે. દેશમાં જોઈએ એટલાં દોર નથી, અને જે છે તે પણ નબળાં છે. ૧૦૦ માણસ દીઠ હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ૫૯ દોર, ડેન્માર્કમાં ૭૪, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૭૯, કેનેડામાં ૮૦, કેપ કૉલોનીમાં ૧૨૦, ન્યુ ઝીલૅંડમાં ૧૫૦, ઑસ્ટ્રેલિયામાં ૨૫૯, આર્જેન્ટાઇન પ્રજાતંત્રમાં ૩૨૩, અને ઉરુગ્વાઇમાં ૫૦૦ છે.

'દેશી બળદ એક મોસમમાં બહુ તો ૫ એકર જમીન ખેડી શકે. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર જમીન ખેડાય છે, અને ખેડને લાયક દોર આશરે ૪,૯૦,૦૦,૦૦૦ છે. ભાર ખેંચનારાં વગેરેના ૨૫ ટકા અને વૃક્ષ, અશક્ત, માંદાં વગેરેના ૨૫ ટકા બાદ કરતાં આશરે ૨૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ એકર ખેડવા સારું આશરે ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ દોર રહ્યાં, એટલે ૧૯ એકરે એક જોડીની સરેરાશ આવી, પણ સામાન્ય રીતે ૧૯ એકર ખેડવા માટે ૪ જોડી જોઈએ. ખીજા દેશના પ્રમાણમાં અહીં ઓછો પાક ઊતરે છે તેનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. ધઉની ખેતીના દર એકર દીઠ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં ૧૧.૫ જીસલ પાક ઊતરે છે, ફ્રાન્સમાં ૧૩.૫, ઇટલીમાં ૧૩.૭, સ્પેઇન તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૪, કેનેડામાં ૧૭, સ્વીડન તથા નોર્વેમાં ૨૩, મિસરમાં ૨૯, ગ્રેઇટ બ્રિટનમાં ૨૯.૮, નેધર્લેન્ડ્સમાં ૩૦, જાપાનમાં ૩૨, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૩૨.૫, ને ડેન્માર્કમાં ૩૩.

‘વસ્તીના એક અષ્ટમાંશને દીક દૂધ મળી શકે એટલાંય દૂધાળાં દેાર નથી. દેશી ગાય સાત માસ સુધી રોજ ૨૫ શેર દૂધ સરેરાશ આપે એમ ગણતાં ૨૫,૪૦,૦૦,૦૦૦ ગાયુસૌને ૫ કરોડ દેાર રોજ આશરે ૭૫ કરોડ શેર દૂધ પૂરું પાડે, એટલે જાણ દીક રોજનો પૂરો સવા પાશેર પણ ન થયો, પરંતુ એક માણુસને દિવસનું અઢી શેર દૂધ મળવું જોઈએ એવી સામાન્ય ગણતરી થાય છે’ (સર જૉન લુઈસ વગેરેની લોર્ડ ચેમ્બર્લૅન્ડ પ્રત્યે અરજી).

અંગાળના ખેતીવાડીના ઉપરિ મિ. ગ્લેક્લુડ લખે છે કે, ‘ગાય દીક વર્ષે આશરે ૪૦ થી ૮૦ શેર દૂધ વરે છે.’ એટલે જાણ દીક દિવસના આશરે ૪-૪૫ થી ૮-૯ તોલા થયું.

મુંબઈ જેવી ‘અલખેલી’ નગરીમાં માણુસ દીક રોજનું ૩.૧ અઘોળ દૂધ વરે છે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૨૦ અને ઇંગ્લંડમાં ૧૦ અઘોળ.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ગાય દીક વર્ષે સરેરાશ ૩,૪૧૨ શેર દૂધ જીવજે છે, લૉલંડમાં ૭,૫૮૫ શેર, સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ૬,૯૫૦ શેર અને ડેન્માર્કમાં ૫,૬૬૬ શેર. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ગાય દીક વર્ષે સરેરાશ ૧૪૫ શેર માળણુ જીતરે છે, ડેન્માર્કમાં ૨૨૪ શેર અને લૉલંડમાં ૨૫૦ શેર. બીજી એક ગણતરી પ્રમાણુ દેાર દીક આપણે અહીં જશેર દૂધ નીપજે છે, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૦.૨ શેર અને ઇંગ્લંડમાં ૨૦ શેર.

“ ‘આદતે અકબરી’ માં લખ્યા પ્રમાણુ અકબરના સમયમાં એક ગાય દિવસનું સવા મણુ દૂધ દેતી અને જળદ ઘોડા કરતાંય ઝપાટાજંઘ ચાલતા. પચીશ વર્ષ પૂર્વેય ગાય સરેરાશ દિવસનું દશ શેર દૂધ દેતી, આજની સરેરાશ માંડ

અશેર આવે; બળદ પણ આજ કરે છે તેથી બમણું કામ કરતા.

“ પરિણામે એક બાબુએ દોર, અનાજ, દૂધ વગેરેના ભાવ બેઠદ ચડી ગયા છે, અને બીજા બાબુએ માણસ, વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો, દૂધળાં તથા રોગી બન્યાં છે, અને મરણપ્રમાણ અસાધારણ છે. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં અનાજના ભાવ પાંચ-સાતગણા થયા ત્યાં દૂધનો ભાવ ચાળીશ-ગણો થઈ ગયો છે. ૧૮૫૭માં ઘઉં રૂપિયાના લગભગ બે મણુ મળતા તે ૧૯૧૮માં ૧૧ શેર મળતા થયા, પણ દૂધ ૧૮૫૭માં રૂપિયાનું ૮ મણુ મળતું તે ૧૯૧૮માં ૮ શેરે આવીને ઊભું. અકબરના સમયમાં દિવસનું સવા મણુ દૂધ દેનારી ગાય દશ રૂપિયે વેચાતી, ૨૦ વર્ષ પૂર્વે તે ૧૫૦ રૂપિયે મળતી પણ આજ તો ૪૦૦ રૂપિયા દેતાંય દુર્લભ થઈ પડી છે. ખુંટ તથા બળદના ભાવ પણ એમજ ચડી ગયા છે. ” (સર જૉન લુઇસવુડી અરુ)

ઈંગ્લંડ તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં બીજા ઘણીખરી વસ્તુ-ઓનો ભાવ અહીં કરતાં બમણો ને કોકવાર ચારગણો હોય છે, પણ દૂધ અહીં કરતાં ત્યાં અત્યંત ઓછું છે. મુંબઈ કરતાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં તેરગણું અને ઈંગ્લંડમાં ચારગણું સસ્તું દૂધ મળે છે.

“ હિન્દુસ્તાનમાં બાળમરણનું પ્રમાણ ભયાનક છે; ઈંગ્લંડ, ડેન્માર્ક ને જપાન કરતાં લગભગ બમણું, સ્વીડન તથા નોર્વે કરતાં લગભગ ત્રમણું, હોલંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં લગભગ પાંચગણું અને ન્યુ ઝીલૅંડથી લગભગ નવગણું છે. મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં તો દર બે બાળક દીઠ એક તેના

જન્મથી પહેલા વર્ષની અંદર જ મરણ પામે છે. દેશનું બાળમરણનું સાધારણ પ્રમાણ હજારે ૨૬૦.૭, ન્યુ ઝીલૅંડનું ૩૨, હૉલૅંડનું ૫૦, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ૫૮.૮, સ્વીડન અને નોર્વેનું ૧૦૨, ડેન્માર્કનું ૧૩૫, આયર્લૅંડનું ૧૨૩, સ્કૉટલૅંડનું ૧૪૫, અને ઇંગ્લૅંડ તથા વેલ્સનું ૧૭૨ છે. સંયુક્ત પ્રાન્તના આરોગ્યખાતાના ઉપરિ કર્નલ મેક્ટૅગર્ટે કહ્યું હતું, કે “ સુશિક્ષિત સૂચાણીનું લરકર ઊંચું કરવા કરતાં ગરીબને સુલભ થાય તેમ દૂધને સોંધું બનાવવું એ બાળમરણ ઘટાડવાનો વધારે સારો માર્ગ છે.” (સર જૉનવાળી અરજી)

હિંદમાં મરણપ્રમાણ હજારે ૩૮.૨, ન્યુ ઝીલૅંડમાં ૯.૫ અને ઇંગ્લૅંડમાં ૧૪થી નીચે છે. ભારતમાં સરેરાશ આયુષ ૨૪ વર્ષનું ને ઇંગ્લૅંડમાં ૪૫ વર્ષનું છે.

‘ ૧૯૦૨માં મનુષ્યમાં ક્ષયના દર્દી ૩૮,૪૩૫ નોંધાયા હતા, તે સંખ્યા ૧૯૧૯માં વધીને ૧,૦૦,૧૯૨ની થઈ, એટલે લગભગ બસેં ટકા વધારો થયો.’ (સર જૉનની અરજી)

આ સર્વ વિચારતાં, ઢોરની નીકાસ એ મોટો અપરાધ છે. એને પરિણામે ઉત્તમ જાતનાં ઢોર તદ્દન ધટી ગયાં છે. ઢોર ઊછેરવાનો ઉદ્યોગ સુવ્યવસ્થિત હોત અને દેશમાં ઢોરનો વધારો હોત તો નીકાસ લાભ આપત. પણ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી. માલધારીને ઢોરની કિંમતનું જ્ઞાન ન મળે એટલે ખરી કિંમતથી અર્ધે ભાવે તે ઢોર વેચી નાખે છે. વળી અંતે બલે પોતે પાયમાલ થઈ જાય તો પણ શેકડા પૈસાની લાલચે તે પોતાનાં સરસમાં સરસ ઢોર આપી દે છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ ખુંટ અને બહુદૂધાળી ગાયોની નીકાસને લીધે દેશને આર્થિક હાનિનો પાર નથી.

મોટાં શહેરોનો ત્રાસ

હવે મોટાં શહેરોમાં પશુઓ ઉપર ત્રાસ ગુજરે છે, જેને પરિણામે તે કસાઇના હાથમાં જઈ પડે છે, તે જોઈએ.

ડૉ. (હવે સર) હૈરોલ્ડ મેને ૧૯૧૯માં મુંબઈના દૂધાળાં ઢોરના તબેલા વિષે હેવાલ લખ્યો હતો, એમાં તે કહે છે, “ સંખ્યાબંધ જનાવર એકઠાં રાખવામાં આવે, થોડા કલાક પછી છાણ ભેળું થાય, ઘાટી વરતી વચ્ચે સાંકડી જગ્યામાં ઘણાં જનાવરની ભીડ થાય તેને લીધે અનિવાર્ય દુર્ગંધ છટે, અને શહેરોની રજકણુમય તથા કદાચ રોગના જન્તુવાળી હવામાં દૂધનો મોટો જથ્થો રહે,— આ બધાને પરિણામે સારું દૂધ નીપજે નહિ, આજીઆજીના લોકોને ત્રાસ થાય, અને ઢોરના તબેલામાં માખી તો હોય જ, તેની મારફત કદાચ રોગ પણ ફેલાય.”

ઢોરની દશા અસ્વાભાવિક અને દયાજનક હોય છે; તે શરીરે સુખી રહી શકતાં નથી. અને અધૂરામાં પૂરું, તેમની પાસેથી દૂધનું છેલ્લું ટીપું પણ પડાવવા સારું તેમના ઉપર

જાત જાતનો જીલમ થાય છે, અને એને લીધે તે વાંઝિયાં થઈ જાય છે, તથા ખાટકી વિના બીજો કોઈ એનો ગ્રાહક થતો નથી.

લાહોરના તંદુરસ્તી ખાતાના અમલદાર ડૉ. ન્યુએલે ૧૯૧૪માં અખિલભારત આરોગ્ય પરિષદ આગળ બાણ કરતાં કહ્યું, “આડિ ઉપર દયાળુ થાય અને વધારે દૂધ નીકળે એટલા માટે દૂધવાળા દોરની પુંઠમાં એનું પૂછકું ભરાવે છે, ને આ મેં નજરે જોયું છે.”

કલકત્તાના જીવદયા મંડળના સભ્ય મૈત્રયાણુ લખે છે, “કલકત્તાના દૂધવાળા ગાયની યોનિમાં ફૂંક મારે છે, અને તેમાં એનું પૂછકું, માણસનો હાથ અથવા ૪ તસુ વ્યાસનું અને ૧૮ તસુ લાંબું ઘાસનું પૃળિયું ભરાવે છે. આ ઘણું ઘાતકી કામ છે, અને તેથી દોર વંડી જાય છે. આરોપીઓના વકીલોએ દલીલ કરી કે એ ક્રિયામાં ક્રૂરતા નથી, પણ ન્યાયાધીશોએ એ માન્યું નહિ. આ અધમ ક્રિયા થાય ત્યારે નીચે પ્રમાણે અસર થતી મેં જોઈ છે, જે ઉપરથી જનાવરને એમાં કેવી અસહ્ય પીડા હશે તે કોઈ પણ માણસ કળી શકશે:—(૧) સાંભળનારને દયા આવે એવી રીતે દોર કળે છે. (૨) પીઠ વાંકી વળી જાય છે. (૩) આંખ ફાટી જાય છે. (૪) કંપ છૂટે છે. (૫) એવા દોરના પૂછકા આગળ કોઈ માણસ જાય તો તે ચમકે છે.

“કલકત્તા શહેર તથા તેનાં પરાંમાં ૩૦૦ તબેલામાં આશરે ૧૦,૦૦૦ ગાય છે. આમાંથી ૫,૦૦૦ ગાયને રોજ ફૂંકારે છે. છેલ્લા પંદર માસમાં સીઆલ્ડા વિભાગમાં ૪૫ કેસ પકડાણા હતા.”

ડા. મોરીનોએ કલકત્તા પાર્લમેન્ટ આગળ નિબંધ વાંચ્યો હતો, તેમાં તે લખે છે, “ પીરી નામે રંગ બનાવવા સારું ગવલી લોક ગાયને કેવળ આંખાના પાન ઉપર રાખે છે, બીજું કાંઈ ખાવા કે પીવા પાણી પણ દેતા નથી, અને એ ગાયનું મૂત્ર બજારમાં મોંઘે ભાવે વેચે છે. ખિચારી ગાય ભૂખે રીઆઈ રીઆઈને મરી જાય છે.”

હિંદુસ્તાનમાં મનુષ્ય નહિ પણ મનુષ્યદેહધારી રાક્ષસ જ રહેતા હશે એવી કલ્પના આ વસ્તુ વાંચનારના મનમાં આવે તો એમાં શું ખેતું છે ?

આમ તમેલામાં દિવસે દિવસે, ધડીએ ધડીએ અને પળે પળે રીઆવા કરતાં એક સપાટે કપાઈ જવાનું ઢોર વધારે પસંદ કરે એમાં કાંઈ શંકા નથી. અને તમેલાના માલિકો, જેમાંના ઘણા હિંદુ હોય છે, તેઓ તમેલા રાખવા કરતાં કતલખાનાં રાખતા હોય તો તેમને ઓછું પાપ લાગે.

આ તો શહેરમાં આવનારાં ઉંચી જાતનાં ઢોરની કથા થઈ. પણ એનાં બચ્ચાંની કેવી દશા થાય છે ? કોઈ ઠેકાણે દૂધવાળા વાછડાંને કસાઈને વેચી નાખે છે, બીજે ઊઘાડા આકાશ નીચે ટાઢ, તડકા તથા વરસાદમાં એને ભૂખે મારે છે. માનું દૂધ તો ખિચારાં પામે જ ક્યાંથી ? અને એને સાનું થઈને તમેલામાં જગ્યા કોણ ભાડે રાખે ? વાછડાને શીંગ ન જગ્યાં હોય તો એનું મડદું ઊપાડવાના આઠ આના, અને જગ્યાં હોય તો દોઢ રૂપિયાની શ્રી મુંગઈની મ્યુનિસિપાલિટી લ્યે છે, એટલે મુંગઈના દૂધવાળા વાછડાંપાડાંને શીંગ ન જગ્યાં હોય ત્યાં જ એનું કામ કાઢી નાખે છે. એક વર્ષે મુંગઈમાં આશરે ૨૦,૦૦૦ વાછડાંપાડાંનાં મડદાં કચરાપટ્ટીમાં જાય છે.

જૂનાગઢના પ્રસિદ્ધ દયાપ્રચારક રા. લાલશંકર લક્ષ્મીદાસે એક પત્રિકામાં વનસ્પતિના દૂધની ભલામણ કરતાં ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં છપાયેલો નીચેલો કાગળ ટાંકેલ છે :

“સંખ્યાબંધ પાડાંને, દૂધ વિના નભી ન શકે એટલી ઉમ્મર હોય ત્યાં, રસ્તા ઉપર જૂએ મરવા ગવલીઓ છોડી મૂકે છે, અને ચાકનાં માર્યાં તે પડી જાય એટલે ટ્રામ, મોટર કે ઘોડાગાડીની હડફેટમાં આવી જાય છે.

“રાતવેળાએ તખેલામાંથી એને તગડી મૂકે છે, અને તે એટલા જ માટે કે એની માનું સંબળું દૂધ તેઓને વેચવા જોઈએ છે. માણસની કલ્પનામાં ઘેરમાં ઘેર પાપ આવી શકે એમાંનું આ એક છે.”

મિ. કેરથ લખે છે, “ભેંશ પાડાં વિના દૂધ આપે છે, એટલે પાડાં અળખામણાં લાગે છે અને એને જૂએ મારવામાં આવે છે. ચાર પાંચ માસનાં પાડાં જન્મવેળાએ હતાં તે કરતાં તોલમાં વધારે હોતાં નથી. ઘેરમાત્રમાં પાડાની ઓછામાં ઓછી સંભાળ લેવાય છે. પાડાં તાપ ખમી શકતાં નથી એ સૌ જાણે છે, અને જ્યાં તાપ બધેથી વધારે આકરો હોય ત્યાં જ એને બાંધ્યાં હોય છે. ગવલીઓ જાણે કેમ એનો જીવ લેવા જ બેઠા હોય એવું જણાય છે.”

પંજબના ખેતીવાડીના ઉપરિ મિ. હંમિલ્ટન કહે છે, “પાડા મોટે ભાગે નાનામાંથી મોટા થતા જ નથી, પણ નાનપણમાં જ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે.”

મિ. રીઝ લખે છે, “વાછડાંપાડાંને ઊછેરતાં ખર્ચ થાય એટલા માટે આ દેશના દૂધવાળા એને મારી નાખે છે, એ રાક્ષસી કામ છે. મુંબઈમાં ઊકરડામાંથી વાછડાંપાડાંના મરદાં

ગાડાં ભરીને રોજ લઈ જતા દેખાય છે. ઉંચી જાતનાં ઢોરનો આમ ઘાણુ નીકળી જાય એમાં દેશનું દુર્ભાગ્ય છે અને નીચું જોવાપાણું છે, અને જગતના ખીન્ન કોઈ સુધરેલા દેશમાં આવું ચાલી જ ન શકે.”

ડૉ. વોલ્ફરને આજથી ૩૫ વર્ષ ઉપર હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીમાં સુધારા સૂચવવા માટે સરકારે વિલાયતથી બોલાવ્યા હતા. તે લખે છે, “દેશમાં ફરતાં ભેંશ પુષ્કળ અને પાડા ક્વચિત જ મારા જોવામાં આવ્યાં, એટલે નાના પાડાનું શું કરે છે એ પૂછવાનું મને વારંવાર મન થયું.

“ગુજરાતમાં પાડાને દૂધ જ ન આપે એટલે ભૂખે મરી જાય. ખીન્ને એને જંગલમાં હાંકી મૂકે, ત્યાં વાઘદીપડા એને ફાડી ખાય. બંગાળામાં એને જંગલમાં બાંધી આવે છે, અને ત્યાં કાં એ ભૂખે મરે છે ને કાં જંગલી જનાવરનો ભોગ થઈ પડે છે. લોકો આવા નિર્દય હશે, પણ કોઈ જનાવર અત્યંત દુઃખી હોય તોય એને ઠાર મારવા નહિ દે !”

પૂનાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયના અધ્યાપક બાઇલાલ શંકરલાલ પટેલના લખ્યા પ્રમાણે ૧૯૧૫-૧૬ અને ૧૯૧૯-૨૦ વચ્ચે ૧૯૧૭-૧૮ ના દુષ્કાળને લીધે મુંબઈ ખલાકામાં ખુંટ બળદની સંખ્યા ૪ ટકા, ગાયની ૧૬ ટકા અને વાછડાંપાડાંની ૧૭ ટકા ઘટી. બધાં ઢોરમાં સરેરાશ ૧૧ ટકા ઘટાડો થયો. આ ઉપરથી જણાય છે કે આપણે ભલે ગાયમાતા ગાયમાતા કરીએ, પણ દુષ્કાળ સામો આવીને ઊભે એટલે પહેલાં પ્રથમ આપણે એને ગાયનો ભોગ ચડાવીએ છીએ, કારણ ગાયને ખોવી આપણને પરવડે છે. ગાય મરે એના પ્રમાણમાં તો પાડાયે ઓછા મરે છે. પાડા મરે છે તેના પ્રમાણમાં અર્ધાં ભેંશ

મરે છે, અને ગાયના પ્રમાણમાં ચોથા ભાગના બળદ મરે છે. બળદની રક્ષા થાય છે, કેમકે એને ઠેકાણે હળમાં કાણુ જૂતે? ભેંશનીયે રક્ષા થાય છે, કારણ એ પુષ્કળ દૂધ આપે અને એના દૂધમાંથી માખણનો પિંડો ઊતરે. બેજવાળા પ્રદેશમાં પાડો ખેતીના કામમાં આવે છે, એટલે એનીયે રક્ષા થાય છે. પણ રાંકડી ગાય ન બહુ દૂધ આપે ને ન એના દૂધમાંથી બહુ માખણ ઊતરે, એટલે એનો કોષ ભાવ પૂછતું નથી. છતાં પણ આપણે ગોરક્ષક પદ્ધતિનું મિથ્યાભિમાન રાખીએ છીએ. પણ પરિણામ આ આવે છે કે આજથી કાલ અને કાલથી પરમદિવસ ગાયની ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે મોળી દશા થાય છે.

મદ્રાસ કલકત્તાનું પાપ

મોટાં શહેરોમાં ઢોરનો કેવો ધાણુ નીકળે છે એ આપણે છેલ્લા અધ્યાયમાં સહજ જોઈ ગયા. પણ આ વાતનું એટલું બધું મહત્ત્વ છે કે એ વિષે જોટલો પૂરાવો મને મળી શક્યો છે એટલાનો આ સ્થળે સંગ્રહ કરવાની મારી ધારણા છે, જેથી કરીને સરકાર તથા પ્રજાનું મહાપાતક સ્પષ્ટ જણાઈ આવે. સરકારને તો આપણે કાંઈ કહેવાપણું હોય જ નહિ, કારણ સરકારની તો

મિથિલાયાં પ્રવીણાયાં ન મેં દહતિ કિચ્ચન ।

એવી ભવ્ય દશા છે. પણ દેશના અમૂલ્ય ધનનો નાશ થતો આપણે જ આમ ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છીએ એમાં આપણે ભારે લાજવા જેવું છે.

મિ. સેમ્પ્સન મદ્રાસના ઢોર વિષેના હેવાલમાં લખે છે: “મદ્રાસમાં વર્ષે દૂધાળાં ઢોર ૫,૦૦૦થી ઓછાં નહિ આવતાં હોય, જેમાંનાં ધણાંખરાં વસૂકે એટલે ખાટકીને વેચાઈ જાય છે, અને વાછડાંપાડાં મોટે ભાગે બૂખે મરી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તમ દૂધાળાં ઢોરના વંશનો ક્ષય થાય છે.

“ ઇલાકાના ખીજ કોઈ શહેર કરતાં મદ્રાસમાં વધારે દૂધાળાં ઢોર ખેંચાય છે, અને દુઃખની વાત તો આ છે કે ઓંગોલ ગાયો મદ્રાસ આવે છે તે ઘણીખરી પહેલા વેતરની હોય છે, અર્થાત્ દૂધ આપવાની તેમની શક્તિ હજી પૂરી વિકસેલી નથી હોતી. જો આ ગાયો વસૂકે ત્યારે એને વેચાતી લઈ લેવાય, અને આજ ખાટકીને હાથ જાય છે એને બદલે સારો ખુંટ એને દેખાડાય તો ગામડામાંથી ઢોર આજ ખેંચાયે જ જાય છે તે બહુ અંશે અટકી જાય. મિ. રૉબર્ટસને મદ્રાસના એક ગવર્નીએ કાઢી નાખેલ ગાય વેચાતી રાખી તે પછી આખા ધણમાં સૌથી વધારે દૂધ દેનારી નીવડી. અને કોણ જાણે કેટલા હજાર એવાં જ સારાં ઢોર હજી ભર યુવાવસ્થાને નથી. પહોંચતાં ત્યાં કાઢી નાંખેલ ઢોર તરીકે કસાઈને હાથ પડીને નાશ પામ્યાં હશે. મ્યુનિસિપાલિટી મેલા પાણીના ખેતર ઉપર આ કામ ઊપાડી શકે, અથવા દૂધ પૂરું પાડવા દુગ્ધાલય પણ ચલાવી શકે, અને વાછડાંપાડાંને ઊછેરીને શહેરના કામમાં વાપરી શકે. આથી ખાનગી સાહસને કાંઈક અંતરાય તો આવે, પણ લોકોની શરીરસ્તુખાકારી ખાનગી સાહસ કરતાં વધારે મહત્ત્વની છે. આવો પ્રયત્ન સફળ થાય તો મદ્રાસથી નાનાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ એનું અનુકરણ કરે, અને આવાં દુગ્ધાલયોમાં ઓલાદ સુધારવા ને દૂધ વધારવાનું કામ હાથમાં લઈ શકાય.”

મેજર મીઘર તથા વૉધને રચેલું દુગ્ધાલય વિષેનું પુસ્તક સરકારે બહાર પાડ્યું છે, એમાં લખે છે:

“ મુખ્યત્વે કરીને કોસી જિલ્લાથી સંખ્યાબંધ દૂધાળાં ઢોર વર્ષે વર્ષે કલકત્તે આવે છે. શીયાળાને અંતે ગાયો

વસૂકવા મઠે અને દૂધની ખપત ઘટવા મઠે એટલે ગવલી લોકો એને ખાટકીને વેચાતી આપે છે, કારણ ચારાની અછત તથા ખીલાના આકરા ભાડાને લીધે જીનાળામાં ઢારને ખવડાવવાનું તેમને ભારે પડે છે અને હવાપાણીની અસરને લીધે ખુંટ દેખાડયા છતાં ગાય ગાભ ધરતી નથી. ઢારને આમ ઝપાટાબંધ કાઢી નાંખવાને પરિણામે ઢારની અછત થાય છે ને ભાવ ચડી જાય છે. એટલે દૂધનાં ઢાર ઊછેરનાર પ્રદેશોથી ઢાર આણવાને બદલે જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં સ્થાનિક ઢારઊછેરને સારું પ્રયત્ન કરવાની જરૂર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્થાનિક ઢાર દૂધ થોડું આપે છે, એટલે ઓલાદ બાબત સંભાળ નથી લેવાતી એ સિદ્ધ વાત છે, અને આ વિષે વધારે ધ્યાન આપવું એ સુધારાનું પહેલું પગથિયું છે. ઉંચી જાતના સરકારી વાલી ઘોડા સારી ઘોડીને દેખાડવાની પદ્ધતિ લાભદાયક છે તે ઢાર પરત્વેય ચાલુ કરવી જોઈએ.”

કલકત્તા કૉર્પોરેશનના પ્રમુખ મિ. પેઇનના નિબંધમાંથી નીચેનો ઊતારો કર્યો છે:

“કલકત્તાના ગવલીઓ દેશની ઉત્તમ ગાયોનું સત્યાનાશ વાળે છે. સારી ગાય મળવી કઠણ થઈ પડી છે, અને ભાવ ચડ્યે જ જાય છે. ખીજા વેતરની શરૂઆતમાં સાધારણ રીતે ગાય કલકત્તે આવે છે, ત્યાં એના ઉપર ફૂંકારવાની નીચ ક્રિયા થાય છે અને બહુ તો છ આઠ માસ એ દૂઝે છે. આટલા સમયમાં એ તદ્દન વંદી ન ગઈ હોય તોપણ બે ત્રણ વર્ષ ગાભ ધરવાને અશક્ત થઈ જાય છે, અને ખાટકીને હાથ જાય છે. પરિણામે, આઠ દશ વર્ષ ઉપકારી જીવન ગાળવાને બદલે તે માંડ બે વર્ષ દૂઝે છે અને બે જ વાછડાં

આપે છે, જેમાંનું એક તો ઘણું કરીને કસાઇને વેચાઈ જાય છે. આ અત્યાચાર દેશની ઉત્તમ ગાયો ઉપર નિરંતર ચાલુ છે.”

કલકત્તા કોર્પોરેશને દૂધ વિષે વિચાર કરવા ખાસ સમિતિ નીમી હતી, તેના પ્રમુખ મિ. પેઇન હતા અને સભ્યોમાં વ્રજુ યુરોપિયન, એક મુસલમાન અને એક હિંદુ હતા. સમિતિના હેવાલમાં તેઓ કહે છે: ‘ગવલીઓ ખાટકીને ગાય વેચે છે એનાં ઘણાં કારણ છે. એક તો એની કોઠમાં જગ્યા ઓછી હોય છે અને તેમાં અમુક જ સંખ્યાનો સમાસ હોય છે. એટલી સંખ્યા તે રાખે છે, અને ગાય વસુકે કે તરત એને તે ખાટકીને આપે છે અને એને દેકાણે ફૂંજી ગાય આણે છે. ગવલી પાસે મૂડી પણ ઓછી હોય છે, એટલે નથી ફૂંજી ગાય જોઈએ ત્યારે વસુકેલ ગાય તેને વેચવી પડે છે. એવે જ કારણે તેને વાછડાં રાખવાં પોસાતાં નથી એટલે એને પણ તે ખાટકીને બળાવે છે. વળી આ દેશની ગાયો બહુ દૂધાળી હોતી નથી અને વાછડાં વિના દૂધ દેતી નથી, એટલે ગવલી એને ફુંકારે છે, જેને પરિણામે ગાયને વેદના થાય છે એટલું જ નહિ, પણ સદાકાળ નહિ તો બહુ સમય પર્વન્ત એ વાંઝણી થઈ જાય છે. એટલે વસુકેલ ગાયને કાઢી નાખવામાં ગવલીને લાભ છે, જે કે બીજી પરિસ્થિતિમાં જે ગાયો અનંક વાછરૂ તથા દૂધ આપત તેની આમ કતલ થઈ જવાથી ઓલાદ દિવસે દિવસે યગડતી જાય છે, અને દેશમાં આમે દૂધ ઓછું અને ખરાબ મળે છે એના ઉપર પણ ગંભીર અસર થાય છે. સરસ ઢોર વર્ષે વર્ષે શહેરોમાં તણાતાં જાય છે, અને એવાં ઢોરની પૂરી અછત છે.’

બાદશાહી ગોરસશાસ્ત્રી (ડેરી એક્સ્પર્ટ) મિ. સ્મિથે કલકત્તાની પાંજરાપોળવાળા ઉપર પત્ર લખ્યું હતું, એમાં તે કહે છે:

“ મોટાં શહેરોમાં જીવાન ગાયભેંશની કતલ થતી અટકાવવી એ ગોરક્ષાનું પહેલું અને સૌથી વધારે આવશ્યક અંગ છે.

“ છેલ્લાં પંદર વર્ષોમાં આ પ્રમાણે ચાર મોટાં શહેરોમાં ૨,૫૦,૦૦૦ જીવાન ગાયભેંશનો વધ થયો. અને અટકાવવા સારું વેપારી રીતે દૂધ પૂરું પાડવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, જે જગ્યાએ ગાય આખું જીવન ગાળી શકે ત્યાં દૂધ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ, અને તેને જનતુરહિત (પેસ્ટરાઇઝ) કરી અને ઠારીને શહેરોમાં લાવવું જોઈએ, અને સ્વચ્છ બંધ કરેલા દામમાં વેચવું જોઈએ.

“ શહેરમાં દૂધ નીપજે તે સારું ક્યાંથી હોય ? ખીચો-ખીચ વસ્તીવાળી ગાંધીકુંચીમાં સારું અને સ્વચ્છ દૂધ ન થાય એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં જમીન કોણુ જાણે કેટલે રૂપિયે ચોરસ હાથ હોય, આકરા કર હોય અને મજૂરી, બાધાખોરાદી તથા પાણીનું ખર્ચ ગામડાં કરતાં બમણું હોય ત્યાં ઠોરને રાખીને દૂધ ઉત્પન્ન કરીએ તે મોંઘું જ મળે. દયાધર્મી વેપારીઓ આ પ્રશ્ન હાથમાં લ્યે, ગામડાંમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ વચ્ચે દૂધ ઉત્પન્ન કરે અને મોટાં શહેરોમાં તે વેચે તો શહેરના ગવલીને પોસાય નહિ એટલે સોધે ભાવે તે દૂધ આપી શકે, અને લંડન, કોપનહેગન, ન્યુયૉર્ક વગેરે શહેરોમાં બન્યું છે તેમ શહેરમાંથી ગવલીઓને કાઢી શકે.

“ આમ થાય તો ગાયની રક્ષા તો થાય જ, પણ સોંધું તથા સરસ દૂધ મળવાને લીધે માણસની પણ રક્ષા થાય.

“કલકત્તાની પાંજરાપોળ ૨,૦૦૦ વૃક્ષ ઢોરને થોડાં વધારે વર્ષ જીવતાં રાખવામાં ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચે છે. પાંજરાપોળના આશ્રયદાતાઓ દશ વર્ષની મદદ જોટલા રૂપિયાની મૂડી સાથે દુગ્ધાલય કાઢે તો તેને લીધે વર્ષે વર્ષે ૨,૦૦૦ જીવાન ગાયોની હત્યા અટકે એટલું જ નહિ પણ કલકત્તાના લોકોને સોંધું, ચોક્ખું અને સ્વચ્છ દૂધ મળે અને પૈસા કાઢનારને વિશેષમાં સારું વ્યાજ મળે.”

કલકત્તાનું પાપ

મિ. આઇસા ટ્વીડ 'કાઉન્સિલિંગ ઇન ઇન્ડિયા' નામના ઇંગ્રેજી પુસ્તકમાં લખે છે :

“વસ્ત્રકેલ ગાયો ખાટકી અથવા શહેરના વેપારીને કદી ન આપવી જોઈએ, પણ ગામડામાં એવા લોકોને આપવી જોઈએ કે જેને ચારાનું સાધન હોય અને જે ગાયોને સંભાળી શકે એમ હોય.

“સારી ગાય સુલભ નથી, અને કોઈ માણસને હાથ આવી જાય તો ગમે તે ભોગે તેણે એને રાખવી જોઈએ. ભવિષ્યમાં એ તેને પૂરો બદલો આપશે. વળી સારી ગાય ખાટકીને આપવી એ દુઃખની વાત તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત એમાં દેશને હાનિ છે અને અપરાધ છે.

“કોઈને સારી ગાય વેચવી હોય તો તેની એણે જાહેરખબર આપવી જોઈએ. ખાટકી સામાન્ય રીતે આપે એટલે જ ભાવે તેને વેચાતી રાખનાર ધણા આહક મળી આવશે, અને એ રીતે ગાય બચી જશે.

“મેં આ વિષે ઘણા લોકો સાથે વાત કરી છે; અને સારી ગાય ખાટકીને નહિ આપવાનું તેમણે વચન આપ્યું છે. પણ થોડાએ જ પોતાનું વચન પાળ્યું છે. ખાટકી બહુ તો ગાયના ૬૦ રૂપિયા આપે; વસૂકેલ ગાયની સાધારણ કિંમત ૩૦-૪૦ રૂપિયા હોય છે. . . . ખાટકી આપે એના કરતાં ૧૦ રૂપિયા વધારે આપવા મેં વારંવાર કહ્યું, પણ આ લોકોએ બમણી કિંમત માગી અને અંતે મારી માગણી કરતાં ઓછે ભાવે ખાટકીને ગાયો આપી દીધી.”

એ જ પુસ્તકમાં બીજી સ્થળે મિ. દ્વીડે લેખનું કરીને સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયને બીજી વર્ષ રાખવાથી એક જ વર્ષ રાખવા કરતાં ત્રણગણો લાભ થાય છે:—

(૧) વસૂકેલ ગાયને વેચી નાંખે તો

જમે

ઉધાર

દૂધની ઊપજ (૩૦૦ દિવસ	ગાયનું મૂલ્ય	રૂ. ૨૪૦
રોજના ૧૨ શેર; રૂપિયાના	દશ માસનું ખાણુ	,, ૨૫૦
આઠ શેર લેખે)	રૂ. ૪૫૦	
૧૦ માસના વાછડાની કિ. ,, ૪૦	કુલ રૂ. ૪૯૦	
ખાટકીને ગાય વેચતાં ,, ૬૦		

કુલ આવક રૂ. ૫૫૦; ખર્ચ રૂ. ૪૯૦; નફો રૂ. ૬૦.

(૨) બીજા વેતર લગી રાખે તો

જમે

ઉધાર

દૂધ તથા વાછડાની કિંમત	ગાયનું મૂલ્ય તથા ખાણુ	
ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૪૯૦	ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૪૯૦	
ગાય પાછી વીઆય સારે	વસૂક્યા પછી ચાર	
એની કિંમત રૂ. ૨૪૦	માસનું ખાણુ રૂ. ૩૨	

કુલ આવક રૂ. ૭૩૦; ખર્ચ રૂ. ૫૨૨; નફો રૂ. ૨૦૮. પછી તે કહે છે: ‘વ્યવસ્થા સારી હોવી જોઈએ. ખાટકીને ગાય આપવી એ કાઠ રીતે પોસાય નહિ. ઘણાં દુગ્ધાલય ખેતી જાય છે એનું કારણ આ છે કે તે વાછડાંને મરવા દે છે, અને ગાયને ટાળી નાખીને ખાટકીને વેચી નાખે છે. આ હમેશાં વ્યવસ્થાને અભાવે ને બધું નોકરોને હાથે રહેવા દેવાથી બને છે.’

અંતે તે લખે છે:

“પહેલાં ગવલી ગાયોને સીધી ખાટકીને આપતા, પણ હવે વેપારીને આપે છે ને વેપારી ખાટકીને આપે છે. વેપારી દૂધગી ગાય ગવલીને વેચે છે, અને એની કિંમતના ભાગ દાખલ વસુકેલ ગાયને લઈને ખાટકીને વેચે છે. વેપારી ૩૦-૪૦ રૂપિયાની વસુકેલ ગાય લઈને ખાટકીને ૪૦-૬૦ રૂપિયે આપે છે. ગવલી કહેશે કે અમે વાછડાં કે ગાય ખાટકીને દેતા નથી પણ દેશમાં મોકલીએ છીએ. આ તદ્દન ખોટી વાત છે. ગાય ફરીને દેશ જોવા પામતી નથી. કાં તો ખાટકીવાડે જાય છે ને કાં રંગુન કે સિંગાપુર કતલ થવા જાય છે.

“સરકારે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સારી ગાયની કતલ અટકાવવી જોઈએ.”

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ મેંટસને ‘પાયોનિયર’માં ત્રણ વર્ષ ઉપર લેખ લખ્યો હતો એમાં તે કહે છે: “દૂધ વિષે સ્થિતિ ખરેખર અત્યંત ગંભીર છે. દેશમાં છ કરોડ ગાયભેંશ હશે, પણ એમાંની બહુ જ થોડી માણસને પહોંચે એટલું દૂધ આપે છે. ઘણીખરી તો એનાં બચ્ચાંને જોઈએ એટલું દૂધ

માંડ દેતી હોય તો. શહેરોમાં દૂધની પૂરી અછત રહે છે એ આ વાતનો પૂરાવો છે. આજ દુર્દશા છે, પણ ભવિષ્યમાં એનાથીયે બચંકર દશા આવવાનો સંભવ છે, એટલે ચિંતા થાય છે.

“ પંદર વીશ વર્ષ ઉપર દૂધ સોંધું અને પૂરતું મળતું. પણ આજ તો એવાં હજારો છોકરાં હશે, જેનાં માઆપને એને સારૂ દૂધ જોઈએ છે, અને દૂધના ધંધામાં લેશમાત્ર વ્યવસ્થા હોય તો ઠીક લાભ રહે એટલો ભાવ આપવાને તત્પર છે, પણ ઠીક ઠીક દૂધેય પામતાં નથી. અછત એટલી છે કે એને લીધે પારાવાર ભેગ થાય છે, જેથી દૂધને દૂધ નામ જ ધટતું નથી. સાથે સાથે ભાવ બેહદ ચડી ગયા છે. વધારે ખપ હોય ને ઉંચા ભાવ હોય તો છત થવી જોઈએ, પણ નથી થઈ, કારણ કે દોર ઊછેરનારા પ્રદેશોમાંથી જોઈએ એટલાં દોર મળતાં નથી.

“ પંદર વીશ વર્ષ ઉપર શહેરો માટે જોઈતાં દોર મુખ્યત્વે પંજાબમાંથી મળતાં. અમૃતસરમાં સાંહીવાલ ગાયો સંખ્યાબંધ વેચાતી મળતી, અને હરિયાણામાંથી પણ પુષ્કળ ગાયો સાધારણ ભાવે આવતી. આ બેય ઝરણુ હવે સૂકાઈ ગયાં છે. સિંધમાં હજી ગાયો છે પણ ખપજોગી નથી. પરિણામે હવે શહેરોમાં ભેંશ આવવા માંડી છે, અને સારી જાતની ભેંશ પણ પૂરી પડતી નથી. ૧૯૧૧માં મેં રોહતક, હિસ્સાર અને ફાજિલ્કાને અડખેપડખેથી ત્રણ માસમાં ૧૫૦૦ દૂગણી ભેંશ સરેરાશ ૧૦૦ રૂપિયાને ભાવે વેચાતી લીધી હતી. આજ એટલે જ પ્રયત્ને ૫૦૦-૬૦૦ માંડ મળે, અને કિંમત એકની ૨૫૦ રૂપિયાથી ૩૦૦ લગી દેવી પડે.

“હિંદુસ્તાનનાં શહેરોમાં ઢોરની ખુવારી થાય છે એવી જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી થતી ને એને લીધે સ્થિતિ ગંભીર થઈ પડી છે.

“ઢોરની ઉત્પત્તિ બહુ હોય તો આ ખુવારી ન નડે. પણ ઉત્પત્તિ ઓછી છે. ઢોર બિછેરનારા પ્રદેશમાં ઢોર બહુ છે પણ દૂધાળાં ઢોર દિવસે દિવસે ઓછાં થતાં જાય છે. સરસ ઢોર મોટાં શહેરોમાં જઈને માર્યાં જાય છે. નબળાં ઢોર પાછળ રહે છે, એની નબળા ઓલાદ વધે જાય છે.”

મુંબઈનું પાપ

હવે મુંબઈમાં દોરોની કેવી દુર્દશા છે તે જોઈએ.

સર હોરોલ્ડ મૅને કરેલું મુંબઈના તમેલાનું તાદશ વર્ણન આપણે જોઈ ગયા. ઇંગ્લંડ તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ કરતાં મુંબઈમાં બાર તેર ગણું મોઢું દૂધ મળે છે એ પણ જાણ્યું. આવું મોંઢા મૂલનું દૂધ પાછું કેવું હોય છે? આશરે ૧,૪૦૦ નમુનાનું પૃથક્કરણ કરતાં ડૉ. જોષીએ જોયું કે તેમાંથી ૮૦ ટકામાં પાણીનો ભેગ છે, અને ૯૦ ટકા ઉપરમાં કચરો ઇત્યાદિના મૂલ્યક જાતુઓ છે. આવું ભારે દૂધ એક દિવસનું જણ દીઠ ૩.૧ અઘોળ વરે છે; ઇંગ્લંડમાં ૧૦ અઘોળ ને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૨૦ અઘોળ. ૧૯૧૫માં મુંબઈમાં એક દિવસનું ૩,૦૦,૦૦૦ શેર દૂધ ખપતું તે ૧૯૨૨માં ઘટીને ૨,૨૯,૯૭૦ શેરે આવીને ઊભું. પરિણામે મુંબઈમાં જન્મતાં બાળકોમાંથી અર્ધા ઉપર એક વર્ષની અંદર જ મરી જાય છે, અને સાધારણ મરણ-પ્રમાણ પણ વધારે રહે છે.

મદ્રાસ કલકત્તામાં દોર ઉપર અત્યાચાર થાય છે અને એનાં બચ્ચાંને મારી નાખે છે એ જ દશા મુંબઈમાં પણ વર્તે છે. ડૉ. જોષી લખે છે:

“મોટાં શહેરોમાં વસૂકેલ ઢોરની કતલ થાય છે, એને લીધે કેટલેક અંશે દેશમાં સારાં દૂધાળાં ઢોરની સંખ્યા ઘટે છે. મુંબઈમાંની ઘણીખરી ગાયભેંશ વસૂકે એટલે કાં ખાટકીને વેચાઈ જાય છે અને કાં ગામડામાં ચરવા મોકલાય છે. મુંબઈના ચીફ વેટરનરી ઇન્સ્પેક્ટરના કહેવા પ્રમાણે વસૂકેલ ઢોરમાંથી ૭૫ ટકાની કતલ થાય છે અને માત્ર ૨૫ ટકા ગામડે મોકલાય છે. ૧૯૧૪-૧૫માં વાંદરામાં ૪૪,૧૭૭ ગાય અને ૮,૫૭૪ ભેંશની કતલ થઈ. તેમાં ૩,૦૦૦ ગાય અને બધી ભેંશ મુંબઈના તબેલામાંથી આવેલી હતી, એ જ મુદતમાં કુરલામાં આશરે ૫,૦૦૦ ભેંશની કતલ થઈ, એટલે એક વર્ષમાં મુંબઈમાં એકંદર આશરે ૧૩,૬૦૦ ભેંશની કતલ થઈ. એવી ગણતરી કરે છે, કે મુંબઈમાં જે ભેંશ છે તે બધામાંથી ૪૦-૪૫ ટકા કતલખાને જાય છે, એટલે દેશમાં દૂધાળાં ઢોરની ખેંચ રહે છે.”

૧૯૧૨માં સરકારે મુંબઈ ઇલાકાનાં ઢોરની જતો વિષે મિ. હ્યુલેટકૃત પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે, એમાં તે કહે છે:

“સુરતી ભેંશ દૂઝતી હોય ત્યારે મુંબઈના દૂધવાળા એને સંખ્યાબંધ વેચાતી આણે છે, અને વસૂકે એટલે ખાટકીને વેચી નાખે છે. કતલ મુખ્યત્વે ચરખી અને ચામડાંની લાલચે થાય છે, અને માંસ સૂકવી ગિલ્ટૉંગ બનાવી તેને બ્રહ્મદેશ ચડાવે છે.”

પૂતાના ખેતીવાડી વિદ્યાલયવાળા પ્રોફેસર નાઇટ તથા મિ. હોર્ને મુંબઈમાં દૂધના ધંધાની સ્થિતિ વિષે ૧૯૧૩માં લેખ લખ્યો હતો, તેમાં શહેરો વચ્ચે ઢોરને રાખવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે તે આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે:

“ કિમ્મતી ખાતર નકામું જાય છે. ઢારને લીલો ચારો મળતો નથી, અને મળે તોપણ તે દૂરથી આવેલ હોય એટલે તાજે કે હિતકારી ન હોય. લીલા ચારાની ખાણ બની ન શકે. ઢારને સૂકું ઘાસ અને પુષ્કળ અનાજ અપાય, જેનાથી એની તબિયત બગડે. વળી ઘણાખરો વખત ઢાર બંધાયેલ જ રહે, અને જેના ઉપર ઘાસ કે એવું પાથરેલ ન હોય એવા પથર ઉપર એને બેસવું પડે; આથી પણ ઢાર શરીરે સુખી ન રહી શકે. ખાણનું ખર્ચ બહુ લાગે. બધા નુકસાનમાં સર્વોપરિ નુકસાન તો આ થાય છે, કે વસૂકેલ ઢાર તથા નાનાં બચ્ચાં રાખવાં પરવડતાં નથી, અને એ સર્વે ખાટકીને હાથ જવાને લીધે ઢારની ઉત્તમ ઓલાદો બરબાદ થતી જાય છે. ”

છેલ્લા મુદ્દા વિષે એ જ લેખમાં બીજે સ્થળે આ લેખકો કહે છે:

“ મુંબઈ કલકત્તા જેવાં મોટાં શહેરોમાં દૂધવાળા તરત વીચાયેલ ગાય કે ભેંશ વેચાતી આણે છે, બચ્ચાને ભૂખે કે બીજી રીતે મારી નાખે છે; ખાણ નીકળે એટલું દૂધ આપે ત્યાં સુધી એ ઢારને દોહે છે અને પછી ખાટકીને વેચી નાખે છે. આ પ્રમાણે દૂધાળાં ઢારની સંતતિનો અકાળે અંત આવે છે. દેશાવરથી મુંબઈ ઢારને આણવાનું ખર્ચ બહુ લાગે, અને એને નિભાવવાનું ખર્ચ પણ આકરું, એટલે સરસમાં સરસ જે ઢાર મળી શકે એવાં જ રાખવાં આ લોકોને પોસાય. હમણાં હમણાં ગાયભેંશની સારામાં સારી જતો અત્યંત ઘટી ગઈ છે, તે એટલે સુધી કે છેલ્લાં દશ વર્ષમાં એનો ભાવ ત્રણગણો થઈ ગયો છે. ”

આ સ્થિતિમાં કરવું શું, એ પણ લેખકોએ બતાવ્યું છે:

“મુંબઈ જેવાં શહેરોની વચ્ચે સાર્વજનિક ઉપયોગનાં ઘેર રાખવાનું કાયદાથી બંધ કરવું જોઈએ. તે પછી દૂધવાળાને દૂર જવું પડે, જ્યાં લીલો ચારો મળે અને તે પણ એટલો સોંધો કે વસૂકેલ ઘેરને અને નાનાં બચ્ચાંને પાળવાં પોસાય. ઘેર ઘેર દૂધ પહોંચાડવા સારું એ લોકોને સહકારી પદ્ધતિ સ્વીકારવી પડે, એટલે દૂધ ઉપર અંકુશ રાખવાનું કામ સરળ થાય. દૂધ ઉત્પન્ન કરવાનું ખર્ચ ઓછું થાય, પહોંચાડવાનું ખર્ચ પણ ઘટે, ઘેરનું ખર્ચેય ઓછું લાગે, દૂધ સ્વચ્છ ઊપજે અને દેખરેખ સહેલાઈથી રાખી શકાય.”

મોટાં શહેરોમાં દૂધ પૂરું પાડવાના ઉપાય વિચારવા મુંબઈ સરકારે એક સમિતિ નીમી હતી એનો હેવાલ ૧૯૧૬માં પ્રકટ થયો હતો; એમાંથી થોડોક ભાગ નીચે ટાંક્યો છે:—

“મુંબઈમાં કોઈ પણ એક વખતે ૨૦,૦૦૦ ભેંશ હોય છે, એનો અર્થ એમ થયો કે વર્ષમાં ૩૦,૦૦૦ ભેંશ મુખ્યત્વે ગુજરાત-કાઠિયાવાડથી મુંબઈ આવે છે. આ ૩૦,૦૦૦ માંથી ૩,૦૦૦ સાધારણ રીતે કાઠી નાખવા જેવી થાય એમ લાગે; પણ વસ્તુતાએ તો આના કરતાં બહુ મોટી સંખ્યા કતલખાને જતી જણાય છે. ૧૯૧૪-૧૫માં કુલ ૧૩,૫૦૦ ભેંશની મુંબઈના તબેલામાંથી કતલ થઈ. આ ઉપરથી લાગે છે કે મુંબઈની પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી ભેંશ મારી જાય છે.

“શહેરના ગવલીને ભેંશનું દૂધ જોઈએ છે, અને પાડું ઊછેરવું પોસાય નહિ એટલે પાડું એને જોઈતું હોતું નથી. એટલે એ પાડાને સંભાળને અભાવે મરવા લે છે, અને કોક

વાર એને જીવતું બિઠરડે નાખી આવે છે. આથી દેશને ઉત્તમ ભેંશનાં સંખ્યાબધ પાડાંની વર્ષે વર્ષે ખોટ જાય છે.”

નડિયાદની ઈંડિયન ડેરી સંસ્થાના કંપનીવાળા મિ. રીન્ડ્ર કહે છે:

“દેરની નીકાસ તથા બચ્ચાંની કતલ તથા નાશને લીધે ઉંચી જાતનાં દેરનું સત્યાનાશ નીકળતું જાય છે. આ દેશમાં બચ્ચાંને એની માને ધાવવા દેવાની રીત છે એટલે દૂધાળું દેર જાય એની સાથે એનું બચ્ચું પણ જાય છે. બાર વર્ષ અગાઉ સારી સિંધી ગાય ૮૦ રૂપિયે મળતી. પરદેશ ચડવાને લીધે સિંધી ગાયની અછત થવા મંડી છે, એટલે આજ એવી સારી ગાય ૧૮૦ રૂપિયા દેતાંય મળતી નથી. એ જ વખતે દિલ્લીની સારી ભેંશ ૧૨૦ રૂપિયામાં આવતી; આજ ૨૦૦ રૂપિયામાં મળે. આ જાતની પણ અછત થતી જાય છે, કેમકે તે કલકત્તા, મુંબઈ વગેરે સ્થળે જાય છે, અને ત્યાં દૂઝની આગસી જાય એટલે ખાટકીને હાથ જાય છે.

“દેરનો નાશ અટકાવવા માટે સારાં દૂધાળાં દેરની કતલની મના થવી જોઈએ, અને વસૂકેલ દેરને ગામડે પહોંચાડવા સારું આગગાડીનું ભાડું બહુ ઓછું રાખવું જોઈએ.”

મિ. સ્મિથ ગુજરાતી તથા દિલ્લીની ભેંશની સરખામણી કરતાં લખે છે : “ગુજરાતી ભેંશ મુંબઈના દૂધવાળાને એક વાતે કામ દેતી નથી, તે એ કે ખાટકીને વેચતાં દિલ્લીની ભેંશ જોટલું એનું બિપજતું નથી. દેર વસૂકતાં જ ખાટકીને દઈ દેવાનું હોય, એટલે ઠીક દૂધ આપે તેની સાથે શરીરે ભારે હોય

એવું ઢોર આ લોકોને જોઈએ; અને દિલ્હીની ભેંશ ગુજરાતી ભેંશ કરતાં વધારે માંસાળી હોય છે.

“ગુજરાતી ભેંશનો વંશ નાશુદ્ધ થતો જાય છે એવી વાત સંભળાય છે; પણ આપણે આશા રાખીએ છીએ, કે એક વખતે જે પ્રખ્યાત હતી અને જેની છત હતી એવી સાંહીવાલ ગાય હવે લગભગ નાશુદ્ધ થઈ ગઈ છે, એવું ભવિષ્ય ગુજરાતી ભેંશનું પણ ન થાય એની સરકાર સંભાળ રાખશે.”

૧૯૧૯માં મુંબઈના દૂધાળાં ઢોરના તબેલા વિષે ડૉ. મેને હેવાલ લખ્યો હતો એમાં તે કહે છે :

“મુંબઈ જેવા શહેરવચ્ચે રખાતાં ઢોર વસુકે એટલે કતલ થઈ જાય છે. એવાં જ સરસ ઢોર નિયમિત અને સંખ્યાબંધ ઊછરતાં રહેતાં હોય તો તો જાણે ઠીક, અને ભવિષ્યમાં દૂધ પૂરું પડવા વિષે ચિંતા ન રહે. પણ ખપખેગાં ઢોર ઊછરતાં નથી, એટલે સારાં ઢોર મળવાં વધારે વધારે કઠણ, અને મોઢાં થતાં જાય છે, એટલે દૂધનો ભાવ અવશ્ય ચઢ્યા જ કરશે.”

૧૯૨૦ માં સર પુરષોત્તમદાસ ઠાકોરદાસે મુંબઈની ધારા-સભામાં એક ઠરાવ મંજૂર કરાવ્યો હતો, કે દેશનાં ઢોરની તપાસ કરવા અને કતલ તથા નીકાસ ઉપર અંકુશ વિચારવા સરકારે એક સમિતિ નીમવી. આ ઠરાવ સભા આગળ મૂકતાં તેમણે કહ્યું :

“મુંબઈની કોર્પોરેશનને મેં આ સંબંધમાં કાગળ લખ્યો હતો, અને મ્યુનિસિપલ કમિશનરે કરેલ હેવાલ ઉપરથી જણાયું કે એક મુંબઈ શહેરમાં જ ૧૦,૦૦૦ ઉપયોગી ભેંશ વર્ષે વર્ષે મારી જાય છે. . . . આનો ઉપાય કરવાનું કામ સરકારનું છે કે પ્રજાનું એ પ્રપંચમાં આપણે નહિ પડીએ.

પણ પ્રજા આગળ આવીને આ કતલ ન અટકાવે, તો સરકારે અવશ્ય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, જેથી આ દૂધાળાં ઢોર કતલખાને ન જવા પામે અને વસૂકેલ ઢોરનો નીકાલ કરવાની ખીજ કોઈ રીત દૂધવાળાએ ચોજવી પડે.”

૧૯૨૪માં મિ. કેઠાવાળા લખે છે :

“૧૯૨૨માં વાંદરામાં ૧૧,૫૩૬ ભેંશની અને લગભગ એટલી જ ભેંશની કુરલામાં કતલ થઈ. આ બધાં ઢોર મુંબઈના તખેલામાંથી આવ્યાં, અને તેમાંનાં ધણાંખરાં ખીજ ત્રીજ વેતરનાં એટલે ભરજીવાનીમાં હતાં.”

આપણા છેલ્લા સાક્ષી મુંબઈના મ્યુનિસિપલ કમિશનર મિ. કલેટન છે, એણે તા. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૪ને દિવસે કોર્પોરેશનને પત્ર લખતાં કહ્યું :

“મુંબઈમાં આજ દૂધ મોંઘું મળે છે અને બિવિખ્યમાં આથીયે મોંઘું મળવાનું જોખમ છે, એનું એક જ કારણ છે ને તે એ કે ઢોરને શહેર વચ્ચે રાખવામાં આવે છે. દૂધની મોંઘવારીનાં મુખ્ય બે કારણ છે:—(૧) ઢોરના ખાણું ખર્ચ બહુ લાગે છે, અને (૨) ઢોરની મૂળ કિંમતમાં ભારે ઘટ આવે છે.

“(૧) ઢોર કૃત્રિમ દશામાં રહે છે, એટલે એને દૂઝતું રાખવા સારું ભારે મોંઘું ખાણું દેવું પડે છે. સ્વાભાવિક દશામાં ઢોર રહે તો આવું ખાણું ન આપવું પડે. વળી ચારે જાગે ત્યાંથી ધણે દૂર શહેરમાં આણવો પડે, એટલે દૂરથી આણવાનું ખર્ચ લાગે, તે ઉપરાંત મુંબઈ જેવા શહેરમાં ચારે સંધરવાનું ખર્ચ પણ આકરું લાગે; આથી ખાણું ખર્ચ વધી જાય છે.

“ (૧) કરતાં વધારે મહત્વનું કારણ આ છે, કે (૨) ઢોરની મૂળ કિમ્મતમાં ભારે ઘટ આવે છે. ચાલુ પદ્ધતિમાં ઢોર વસૂકે એટલે એને ખાટકીને વેચ્યા વિના દૂધવાળાને ખીજે કાંઇ ઉપાય હોતો નથી. આ પ્રમાણે કિમ્મત ઊપજે તેની તથા મૂળ કિમ્મતની વચ્ચે બહુ ફેર હોય છે, અને આ ફેર દૂધના ભાવમાંથી કાઢવો પડે છે. ઢોર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહે અને પાછાં ફળે તથા પૂરું આયુષ્ય ભોગવે તો આ આકૃતથી આપણે બચીએ. હમણાં હમણાં મુંબઈ આવતાં ઢોરની મૂળ કિમ્મત ખૂબ વધી ગઈ છે, પણ વસૂકેલ ઢોરની ઊપજતી કિમ્મતમાં પ્રમાણમાં વધારો થયો નથી. દૂધની મેંધવારીનું આ એક વિશેષ કારણ છે, અને શહેરમાંથી તબેલા તદ્દન કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન નહિ થાય તો દૂધનો ભાવ ચડવાનું જોખમ માથે ઝખૂમતું રહેશે.

“ આ તો મુંબઈની સ્થાનિક વાત થઈ. પણ મુંબઈ આવતાં ઉપયોગી ઢોરની અકાળે કતલ થવાને લીધે દેશનું સ્વાભાવિક ધન નિરંતર તણાતું જાય છે. શહેરમાં તબેલા ન હોય તો એકે ઉપયોગી ઢોરની કતલ ક્વચિત્ જ થાય.”

સરકારની કુદૃષ્ટિ

પશુવધના નિવારણના ઉપાય અહીં લગી છૂટકે છૂટકે વિચાર્યા છે તેને એકત્ર કરીને આ લેખમાળા સંકેલી લેવી હીક છે, પણ તે પહેલાં સરકારી રાજનીતિએ આપણા પશુવધના નાશમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે તે સદગ્ધ ધ્વેષતા જઈએ.

પ્રાચીન સમયમાં અને મુસલમાની રાજ્યમાં પણ ગોચર પુષ્કળ હતું, અને જંગલોમાં ઘેર છૂટથી ચરી શકતાં હતાં, એટલે ઘેરને પાળવાનું ખર્ચ લગભગ નહિ જેવું આવતું. પણ સરકારની ગોચર ઉપર કુદૃષ્ટિ થઈ. ઘેરનો પક્ષ ડોણુ લ્યે ? કદાચિત કોઈ લ્યે તો એનું સાંભળે ડોણુ ? સરકારે જમીન મહેસુલને લોભે ગોચર ખેડાવી નાખ્યાં, ને ક્યાંક ક્યાંક પાદરી વગેરેને અર્પણ કર્યાં.

ડિગ્બી લખે છે :

“ ગુજરાતમાં મુક્તિકૌજવાળાને ખેતીને અર્થે જમીન બેંદતી હતી; તેમને અત્યંત અનુકૂળ પડે એવી ૫૬૦ એકર

જમીન ગોતતાં જડી આવી. પણ ત્યાં મોટે ભાગે ગોચર હતું અને અનાદિકાળથી ઘાસ જ ઊગતું. એ જમીનના કટકા થાય અથવા એ હરાઈ જાય તો ખેડૂતના મોટા ગામને પીડા થાય. ખેડૂતોએ રાવ ખાધી, પણ એ લોકોનો શ્રમ નિર્થક હતો. પાદરી તો લોકોને શાશ્વત જીવનનું લાભું કરવા આવ્યા હતા, પછી ભલે ને, પાદરી દિવ્ય વસ્તુઓ ભેળી પાર્થિવ વસ્તુ પણ હાથ કરે એને પરિણામે, તેમની મર્ત્યલોકની જગ્યા પૂરી થઈ જાય. સરકારે મહાપ્રયત્ને દુધ્લડ થતું રોક્યું. જે માણસે મને આ વાત કહી એને મેં કહ્યું, ‘લોકોએ તોફાન કરવું જોઈતું હતું.’ તેણે ઉત્તર વાળ્યો, ‘કદાચ; એક વેળા તેઓ ધીંમણું કરવાની અણી ઉપર જ હતા.’ ”

આમ ગોચર દબાતું જવાને લીધે, આજ દેશમાં ગોચરનું પ્રમાણ ખીખ કોઇ પણ દેશ કરતાં ઓછું છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૬ એકર જમીને ૧ એકર ગોચર, જર્મનીમાં તથા જપાનમાં ૬:૧ અને ઈંગ્લંડ તથા ન્યુ ઝીલંડમાં ૩:૧ છે, પણ આપણે અહીં ૨૭:૧ છે. વળી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દોર દીઠ સરેરાશ ૧૨ એકર, ન્યુ ઝીલંડમાં ૮ એકર, જપાનમાં ૬.૭ એકર, ઈંગ્લંડમાં ૩.૫ એકર ગોચર છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ૭૮ એકર છે. પછી દોરની દુર્દશા થાય એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નહિ. સર વિલ્યમ હાંટર લખે છે:

“કાંઇક હવા તથા જમીનની પ્રતિકૂળતાને લીધે, કાંઇક ગોચરને અભાવે, અને કાંઇક ઉત્પત્તિ વિષયે જોદરકારીને લીધે દોરની દશા અત્યંત મોળી છે. ખેતી વધે છે તેમ ગોચર ઘટે છે, અને ખિયારાં દોરને દિવસે દિવસે વધારે વધારે વિષમકાળ આવતો જાય છે.”

વળી સરકારના ખેતીવાડી ખાતાના સલાહકાર કહે છે :

“ ઢોર ઊછેરવા માટે ગોચર તદ્દન આવશ્યક છે. ગોચરથી પગ તથા માંસપેશી મજબુત થાય છે, અને શરીરનો પૂરો વિકાસ થાય છે. કોડમાં ખાણુ દીધે ઢોર વામનરૂપ, વાંકા પગવાળાં અને દૂધળાં થાય છે. નાનાં બચ્ચાં પણ મા સાથે ફરતાં ફરે એટલે એની વધારે સંભાળ લેવાય છે. ”

કોઇ કહે કે વસ્તી વધે તેમ ગોચર જમીન ખેડાવાની જ. પણ નીચલા કોઠા ઉપરથી જણાય છે, કે ખેતીનું ક્ષેત્રફળ વધે છે પણ તેની સાથે સાથે સરેરાશ પાક ઓછો ઉતરે છે :

મુંબઈ

વર્ષ	૧૯૧૦-૧૧	૧૯૧૩-૧૪
ખેડેલ જમીન એકર	૩૦,૭૪૨,૦૦૦	૩૦,૮૪૫,૦૦૦
એકરે પાક શેર	૫૪૦	૫૦૧

બંગાળા

વર્ષ	૧૯૦૨-૦૪	૧૯૦૪-૦૫
ખેડેલ જમીન એકર	૫૯,૩૧૪,૦૦૦	૬૧,૩૦૪,૦૦૦
કુલ પાક ટન	૨૬,૩૭૭,૧૯૭	૨૪,૬૭૬,૪૩૯

વાયવ્ય સીમા પ્રાન્ત

વર્ષ	૧૯૦૩-૦૪	૧૯૦૭-૦૮
ખેડેલ જમીન એકર	૨,૪૬૬,૨૨૦	૨,૬૫૭,૯૦૬
એકર દીઠ પાક શેર	૬૫૮	૫૬૬

સરકારની જંગલ નીતિથી પણ એટલું જ નુકસાન થયું છે. ડિગ્રી કહે છે :

“ ૧૮૯૮ માં જંગલની ઊપજ ૧,૨૩૯,૯૧૨ પાર્સિડ થઇ, તેમાંથી જંગલ સંભાળવામાં અર્ધા ઉપરાંત અર્ધ થયું. લોકોને

ગાયર તથા બળતણની કેટલી ખોટ ગઈ એ બગવાન જાણે. ખેડૂતના જૂના અધિકારનો બદલો આપવા સરકાર બેસે તો બહુ પૈસા દેવા પડે.”

સર વિલ્ક્યમ હંટર કહે છે :

“ખેતી સુધારવામાં પ્રથમ અંતરાય આ છે કે ઢોર થોડાં છે અને નબળાં છે. . . .

“ખીજે અંતરાય આ, કે ખાતર નથી. વધારે ઢોર હોય તો વધારે ખાતર થાય, અને લાકડાંને અભાવે લોકો છાણાં બાળે છે. આ સ્થિતિમાં ખેતી એટલે અન્ન નીપજવવું એમ નહિ પણ માત્ર ભૂમિનો રસકસ લુંટવો એટલું જ છે.”

અધૂરામાં પૂરું, સરકારનાં ખેતીવાડી તથા પશુવૈદ્યકનાં ખાતાંઓએ ગાયની દૂધ ઊપજવવાની શક્તિને ભોગે માત્ર બળદની વહનશક્તિ વધારવા ઉપર લક્ષ રાખીને ગાયનું નખોદ કાઢી નાખ્યું. એટલે હવે દૂધને અર્થે ગાયને કોઈ રાખતું નથી. પરિણામે બળદ સારું ગાય, અને દૂધ સારું ભેંશ રાખતી પડે છે, એટલે એકનું કામ કરવા બે ઢોર પાળવાં પડે છે, અને એક છેડે ગાયનો તથા ખીજે છેડે પાડાનો મરો થાય છે. મિં વિલ્ક્યમ સ્મિથ કહે છે :

“હું હિંદુસ્તાનમાં ૧૬૧૧ વર્ષથી છું. તે દરમ્યાન પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, મધ્યપ્રાંત, સિંધ, મુંબઈ તથા મદ્રાસપ્રાંતમાં ઢોર ઊછેરવાના ધંધા સાથે મારે નિકટનો સંબંધ રહ્યો છે, અને મારો વિચારપૂર્વક અભિપ્રાય છે, કે મારા આવ્યા પછી ઢોરની અવનતિ થઈ છે, અથવા વધારે ચોક્કસ એમ કહું, કે ૧૬ વર્ષ પૂર્વે જેવાં સારાં ગાયબળદ મળતાં તેવાં સારાં આજ ગમે તે ભાવ દેતાં પણ ઠીક સંખ્યામાં મળતાં નથી.

“સરકારી ખુંટમાંથી દૂધોત્પાદક શક્તિ જાણી કરીને કાઢી નાખવામાં આવવાને લીધે, અને મા બહુ દૂધાળા હોય તો તેથી એના વાછડા સારા બળદ નીવડે નહિ એવું સરકારી ખાતાંઓએ નિરંતર શીખવ્યા કયું એને લીધે, ઠોરને જેટલું નુકસાન થયું છે એટલું ખીજા શેનાથીયે નથી થયું, કારણ આને લીધે આખા ઉદ્યોગના મૂળ ઉપર કુદાડો પડ્યો છે.

“દૂધ અને વહનશક્તિ બેયનો સાથે સાથે વિકાસ કરવો જોઈએ. એક વિના ખીજું અસંભવિત છે, અને બેય કદી વિખૂટાં પડતાં નથી.”

ઉપસંહાર

છેલ્લી પણ અત્યંત મહત્ત્વની વાત આ વિચારવાની છે, કે ઉપર ચિત્રેલી દુર્દશાથી કેમ કરીને છૂટાય ?

આવશ્યકમાંય પરમ આવશ્યક આ છે, કે આજની અભૂતપૂર્વ ભયાનક પરિસ્થિતિને પહોંચી વળી શકાય એને અર્થે આપણી ગોશાળા, પાંચરાપોળ વગેરે જીવદયાની સંસ્થાઓની સમયને અનુસરતી પુનર્ધટના કરવી જોઈએ. પાંચ પચવીશ ખોડાં દોરને વીસામે આપ્યો, અથવા બે પાંચ રોગી દોરના ઉપચાર કર્યા એટલેથી સંતોષ માનીને બેસીએ એ કામ નહિ આવે; કારણ જેટલાં દોરને એના ધણી નકામાં કરીને કાઢી નાખે એ સઘળાંને પ્રજ્ઞના દાનને આધારે નિભાવી શકીએ એવી આજ સ્થિતિ નથી રહી. હવે તો ધર્માદા સંસ્થાની આવક વધારવાનાં બીજાં સાધન ગોતવાં પડશે.

પ્રથમ તો, દોર તન્દુરસ્ત અને જીવવાન હોય ત્યારે તે જે નફો આપે તે બધો નફો આપણે સંઘરવો અને દોરને

અર્થે સાચવવો જોઈએ, અને એ નફો ઢોરને વૃદ્ધાવસ્થામાં, રોગી દશામાં અને અકસ્માતને પ્રસંગે નિભાવવામાં વાપરવો જોઈએ.

આનો અર્થ એમ, કે એકેએક ગોશાળા કે પાંજરાપોળ, જ્યાં તે સ્થપાયેલ હોય ત્યાં બધા લોકોને દૂધ, ઘી વગેરે પૂરું પાડવાનું કામ માથે લ્યે. એટલે કે વસ્તીના પ્રમાણમાં ઝાઝાં કે થોડાં દૂધાળાં ઢોર ગોશાળા રાખે. જેટલાં ઢોર દૂઝતાં હોય એટલાં શહેરને પડખે રાખે. વસૂકેલ તથા અશક્ત ઢોર જ્યાં એને પાળવાનું ખર્ચ નહિ જેવું આવે એવાં ગામડાંમાં કે વીડીમાં રાખે.

ઢોરની ઓલાદ પ્રત્યે ધ્યાન ન રહ્યું એ ઢોરની ખરાબીનું એક કારણ છે, એટલે ગોશાળા જે સરસ ખુંટ રાખે તેનો ઉપયોગ આબુઆબુના લોકોને પણ કરવા છે. અમેરિકાનાં ઉત્તમ ઢોર વર્ષે વીશથી ત્રીશ હજાર શેર દૂધ આપે છે, ત્યાં આપણાં ઢોર બહુ તો પાંચથી સાત હજાર શેર આપે છે. ઓલાદ વિષયે ધ્યાન રહે અને ખરાબર ખાણ તથા ખરદાસ હોય તો આ ઊપજ ખેવડી ત્રેવડી સહજ જ થઈ શકે. આંકેલ ખુંટિયા (રખડતા આખલા) ધણા તો નમાલા હોય છે, એને ગોશાળા સંભાળી લઈને રખડતા અટકાવે. બ્રાહ્મણને આપવાની સોપારી જેમ ખોરી આણે, અને જેમ વિવાહમાં ઘેર ઘેર લાણુમાં દેવાની ખારેક હલકી લઈ આવે, તેમ લીલ પરણાવીને (વૃષોત્સર્ગ કરીને) પુણ્ય કમાઈ લેવાને ઉત્સુક માણસો જેવા તેવા વાછડાને છુટ્ટો મૂકે છે, એને સમજાવવું કે એમાં પુણ્ય નહિ પણ કેવળ પાપ છે. લીલ તો તે જ પરણાવે, કે જે માણસ જાતિવંત અને સરસ વાછડો પસંદ કરે અને

લીલ પરણાવતી વેળા એને ઊછેરવા તથા મરણ પર્થન્ત પાળવા જેટલા પૈસા પંચને સોંપે.

ખીજું, ગોશાળા અથવા પાંજરાપોળમાં ઢોર મરે એનો તે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લ્યે, અને એક એક મરેલ ઢોરના ઉપયોગથી જે પૈસા ઊપજે તે વડે એક એક જીવતા ઢોરને કતલથી બચાવે. ખીજા લોકોનાં ઢોર મરે એને પણ મેળવી લેવાનો પ્રયત્ન ગોશાળા કરે. એકેએક ગોશાળામાં કુશળ ચમાર રહે તે ચામડાં સંભાળે; ચામડાં મધ્યસ્થ ચર્માલયમાં કમાવાય ને એના જોડા વગેરે બનાવાય, જેથી કરીને આજ કતલ કરેલાં ઢોરના ચામડાના જોડા પહેરીને આપણે કતલને ઉત્તેજન આપીએ છીએ, એ ઘોર પાપથી બચીએ. એ જ પ્રમાણે શીંગડાં તથા હાડકાંના ગૃહ-ઉદ્યોગ ચમાર લોકોમાં દાખલ કરાય. ચરખી કાપડની મિલને અપાય, જેથી તે ખાટકી પાસેથી ચરખી લેતી આળસી ન્તય.

આ પ્રમાણે આપણી જીવદયાની સંસ્થાઓનો પુનરુદ્ધાર ન થાય અને એના કાર્યક્રમ સમયને અનુસરતો ન થાય, તો ગૌરક્ષા, જીવદયા આકાશકુસુમવત્ છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ

શ્રી ઘાટકૂપર સાર્વજનિક જીવદયા ખાતાએ ૫૫૦ સરસ દૂધાણું દેાર વેચાતાં લઈને રાખવાનો તથા પ્રગ્નને દૂધ પૂરું પાડવાનો નિશ્ચય કરીને બીજી જીવદયાની સંસ્થાએને ઉત્તમ દાખલો આપ્યો છે તેનો એને ધન્યવાદ ઘટે છે. મુંબઈ કલકત્તામાં દૂધનો ધંધો કાં તો નિર્ધનના ને કાં લોભીના હાથમાં છે.

बुभुक्षितः किं न करोति पापम् ।

क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥

અને લોભમૂલાનિ પાપાનિ । એટલે આ લોકોમાં દયા ક્યાંથી હોય ? બચ્ચાને તો મુંબઈ આવતાંની સાથે જ તે મારી નાખે છે, અને દેાર વસૂકે એટલે એને પણ ખાટકીને બળાવે છે. આ પ્રમાણે દેશનાં જાતિવંત દેારનો ધાણુ નીકળ્યે જ જાય છે. આ બયાનક વસ્તુસ્થિતિનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જીવદયાની સંસ્થાઓ દૂધનો ધંધો હાથ કરીને એને દયામય કરી મૂકે. ઘાટકૂપર જીવદયા ખાતું દેારની ઓલાદ સુધારીને એનું દૂધ ઉત્તરોત્તર વધારે, અને દેાર જીવાનીમાં નફો આપે એમાંથી એનું ઘડપણુ પળા જઈ શકે એમ પ્રમાણિક તથા કરકસરિયા વહીવટદારા સિદ્ધ કરી આપે એવી આપણે આશા રાખીએ.

પાડાનો પક્ષ

ભારત તો કર્મભૂમિ છે, બીજા દેશમાત્ર ભોગભૂમિ છે; માણસમાત્રે ભારતી સન્તતિ પાસેથી ધર્મ શીખવાનો છે; આવી આવી કષ્ટક બડાઈ આપણે ટાટે પહોરે હાંકીએ છીએ. છતાં પણ ભૂતદયા વિષયે આપણે બહુ જ પછાત છીએ. વાસ્તવિક રીતે પશુઓને ગુલામ બનાવવાનો અને તેમની પાસેથી દૂધ તથા કામ લેવાનો માણસને લેશમાત્ર અધિકાર નથી. અને ગોરક્ષાના સંપૂર્ણ આદર્શને પામવું હોય તો માણસે કેવળ ફલાહારી બનીને અનાજ તથા દૂધનો ત્યાગ કરવો આવશ્યક છે; અથવા એક દૂધનો, કેમકે માણસ કદાચ દોરની સહાયતા વિના ધાન્ય પકવી શકે. પણ એવું તો સત્યયુગ બેસે ત્યારે બને; તરત તો જે પશુઓને આપણે પાળ્યાં (?) છે એના ઉપર ત્રાસ ન વર્તે એટલું આપણે સંભાળી શકીએ તોય બહુ કર્યું ગણાય. આ દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં નોખી નોખી જાતનાં દોરના આંકડાનો આપણે અહીં વિચાર કરીએ:

૧૯૨૨-૨૩ના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:

ખુંટ	{	૫૭,૦૫,૦૦૦
બળદ	{	૪,૩૬,૨૧,૦૦૦
ગાય		૩,૭૧,૮૮,૦૦૦
વાછડાં		૩,૦૭,૪૦,૦૦૦
પાડા		૫૪,૧૨,૦૦૦
ભેંશ		૧,૩૫,૩૯,૦૦૦
પાડાં		૧,૦૦,૧૫,૦૦૦
		<hr/>
		૧૪,૬૨,૨૦,૦૦૦

(૧) ખુંટબળદના તથા ગાયના, અને (૨) પાડાના તથા ભેંશના આંકડા વચ્ચે બહુ અંતર છે, તે ઉપલા કેઠામાં સહજ જણાઈ આવે છે. સામાન્ય રીતે જેટલી વાછડી એટલા જ વાછડા અને જેટલી પાડી એટલા જ પાડા જન્મે. એટલે આ અંતરનો અર્થ એમ થયો કે ૧,૨૧,૦૦,૦૦૦ ઉપર ગાય તથા ૮૧,૦૦,૦૦૦ ઉપર પાડાને આપણે ભૂખે અથવા બીજી રીતે મારી નાખ્યાં. આજ આપણું કાર્યક્ષેત્ર શું છે એ આ આંકડા ઉપરથી તરત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

ગાયની ઓલાદ સુધારીએ તથા એને હીક ખાણુ આપીએ તેથી કરીને એનાં દૂધ માખણુ વધે એટલે ગાયની રક્ષા સહજ જ થઈ જાય. પાડાની કઠણાઈ વિશેષ છે. ખરી રીતે તો ભેંશને માણુસે પાળવી જ નહોતી જોઈતી, કારણુ જેમ ગાયના પુત્ર પાસેથી આપણે કામ લઈ શકીએ છીએ અને મા કરતાંય તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે, એવી પાડાની સ્થિતિ નથી. પાડો સ્વભાવે જડ રહ્યો, એને પાણી બહુ ભાવે, અને એ તાપ ન ખમી શકે એટલે અત્યંત બેજવાળા પ્રદેશ વિના બીજે ખેતીમાં એ કામ ન આવે. દેવીને પાડાનો ભોગ ધરવા મંડ્યા તે પણ આ જ કારણુ.

પાડા ઉપયોગી લાગ્યો હોત તો સ્વપ્નેય એનો ભોગ ન આપત. કહેવત છે કે ધર્મની ગાયના દાંત ન જોવા, કેમકે દાંતવાળા હોય તો તો એનું દાન જ શેના કરે? મહાવીરસ્વામીના સમયમાં રાજગૃહી નગરીમાં એક ખાટકી હતો. તે એક દિવસમાં ૫૦૦ પાડાનો વધ કરતો એવો જૈનસાહિત્યમાં ઉલ્લેખ છે. ખોડાજી મહારાજ નામે એક જૈન સાધુ શ્રાવિકાએને ઉદ્દેશીને લખેલા ચાળખામાં કહે છે:

‘પાડી વાછડીએને દૂધ પીવરાવો, પાડાને વાછડાને વારી.’

ભેંશના દૂધના રસિયા ભેંશના દૂધને ટેકાણે ગાયનું દૂધ વાપરે એ ઇષ્ટ છે. અને એમ ન કરે ત્યાં લગી તેમનું કર્તવ્ય છે કે પ્રથમ પાડાને જોગવે અને પછી પારેવાંને ચણુ નાખવાનો અથવા છીડીઆરાં પૂરવાનો વિચાર કરે. રાવણને વિષયે કહે છે, કે ચમરાજ પોતાના પાડા ઉપર પખાલ નાખીને એને ઘેર પાણી ભરતા. ભગવાન હેમચંદ્ર આચાર્યે ત્રિપષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં વણુજારાના સંધનું વણુંન કર્યું છે તેના અંગમાં આકાશથી પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવેલ મેધ જાણે કેમ ન હોય એવા પાણી વહેતા તથા લોકોની તરફ છીપાવતા પાડાની પણુ નોંધ કરી છે:

મહાકાયા મહાસ્કન્ધા મહિષાસ્તોયવાહિનઃ ।

મહીપ્રાપ્તા દ્વામ્મોદા જનાનાં ચિચ્છિદુસ્તૃષામ્ ॥

પુરુષચરિત્ર । ૧-૧-૭૦ ॥

પાણી આણુવાનું કામ પાડાને સૌથી વધારે અનુકૂળ છે. ધાણીમાં તે ચાલે છે, અને લક્ષ્મીદાસભાઇની ઇષ્ટદેવતા પીંજણ પણુ તેની પાસેથી કામ લઈ શકે એમ તે કહે છે. આવાં ખીન્ન કામ ગોતી કાઢવાં એ દયાધર્મીનું કર્તવ્ય છે.

૧૬

પાડાની અવદશા

માણસે ભેંશને પાળી, એને પાડા થાય તથા પાડાને ક્યાં કામે લગાડવા તે માણસને સૂઝે નહિ, અને નિત્ય જીદીને પાડો ખાવાનું તો માગે જ. એટલે માણસે એનો નાશ કરવાના વિવિધ ઉપાય શોધવા માંડ્યા, અને વાર્તામાં વર્ણવે છે. પાડાના બચવાને મારવું હતું એટલે તેં મને ગાળ દીધી, તેં નહિ તો તારા બાપે દીધી એમ બહાનાં કાઢ્યાં, એમ માણસે પણ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા. પાડો નકામો છે એટલે દેવીને ભોગ પાડાનો ધરાવવો એમ નક્કી કર્યું, અને પછી દેવીએ હણેલા અસુરને મહિષાસુર નામ આપ્યું. મરાડીમાં ગાય, ભેંશ અને બળદને શુભ ઉપમા આપી અને પાડાને પાપી ગણાવ્યો,

ગાય ગાયત્રી । મહિષી સાવિત્રી ।

બૈલ બ્રાહ્મણ । રેડા પાપી ॥

અને એવી એક વાત પણ જોડી કાઢી, કે દક્ષિણમાં એકેએક ગામડાની ઇષ્ટદેવતા લક્ષ્મી છે, તે પૂર્વજન્મે ક્રાંદ્યશુકન્યા

હતી અને એના બાપે એને એક તરુણ વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી. પાછળથી બાઈના જાણવામાં આવ્યું, કે એનો વર તો અંત્યજ છે, કોઈ બ્રાહ્મણના ઘર આગળ વાળતાં વાળતાં વેદમંત્ર સાંભળી લઈને એણે કંઠસ્થ કરી લીધા છે અને એમ કરીને એ બ્રાહ્મણમાં ખર્યો છે. બાઈને બહુ ખોટું લાગ્યું, અને તરત પિતા પાસે જઈને એને પૂછ્યું, કે માટીનો ઘડો અમડાય તે કેમ કરીને શુદ્ધ થાય ? બાઈના પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજ્યા વિના બ્રાહ્મણે તો વ્યવસ્થા આપી દીધી કે બ્રહ્મ થયેલું માટલું અગ્નિ વડે જ શુદ્ધ થઈ શકે. બાઈ ઘેર આવી, ને અગ્નિ પ્રકટાવીને બળી મૂઈ. આ સતને પ્રતાપે બાઈ બીજે ભવે લક્ષ્મી થઈ, ને એને છળનાર અંત્યજને બીજે ભવે પાડાનો અવતાર આવ્યો. એટલે વર્ષે વર્ષે લક્ષ્મીને પાડાનું નિવેદન ધરાય છે !

બળદને ખસી કરવા વિષયે

આપણા લોકોમાં એક ખોટી સમજણ છે, કે ધરની ગાયને વાછડા થાય એને ખસી કરવામાં પાપ છે, પણ ભરવાડ અથવા વાઘરી પાસેથી તૈયાર ઢાંઢો (ખસી કરેલ બળદ) વેચાતો આણવામાં ને એને વાપરવામાં પાપ નથી ! હું પોતે પશુવધ કરતો નથી, તૈયાર માંસ વેચાતું આણું છું એટલે મને પશુ માર્યાનું પાપ ન લાગે એમ વાદ કોઈ માંસાહારી કરે એના જેવી આ વાત છે. માંસ, સુંવાળા જોડા છં ના ગ્રાહક પડ્યા છે, એટલે જ પશુવધ થાય છે, અને એવા ગ્રાહક ન હોય તો પશુવધ બીજે દિવસે બંધ થઈ જાય; એટલે પશુવધનું પાપ ઘણુંખરું માંસ, સુંવાળા જોડા છં ના ગ્રાહકોને ભાગે આવે છે. તે જ પ્રમાણે લોકોને અક્ષત બળદ ઠીક પડતા નથી અને ઢાંઢો જોઈએ છે, એટલે જ ભરવાડ વાઘરી બળદને ખસી કરે છે, અને ઢાંઢાનો ગ્રાહક ન મળે તો બળદને ખસી કરવાનું બીજે દિવસે બંધ થાય એટલે બળદને ખસી કરવાનું પાપ ઢાંઢાના ગ્રાહકને ભાગે આવે છે. પછી ભલે તે એ આપણે કાંઈ થોડુંક કર્યું છે, કરે એ ભરે, એવા એવા વિચાર કરીને પોતાના મનને મનાવે.

એટલે સીધો માણસ બેમાંથી એક માર્ગ લ્યે. જો બળદને ખસી કરવામાં પાપ છે એમ માને અને એ પાપના ભાગી થવાની ઇચ્છા ન જ હોય તો ખેતીમાં ખુંટિયા જ વાપરે, ઢાંઢાને ન સંધરે. અને ખસી કરવામાં પાપ તો છે પણ એ અનિવાર્ય છે એમ સમજે તો ઘર આગળ વાછડાને ખસી કરવામાં ખોટો સંકોચ ન રાખે. ગાયની આજ જે દુર્દશા છે એ મોટે ભાગે આ ખોટા સંકોચના પરિણામરૂપ છે એમ કહી શકાય. લોકો ખેતીમાં ઢાંઢા વાપરે, અને ઘરની ગાયના વાછડાને ખસી કરે નહિ એટલે ઘરની ગાયના બળદ તેમને કામ આવે નહિ અને ઢાંઢા વેચાતા લેવા પડે, આને લીધે લોકો ગાયને રાખતા જ આજસી ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ગામડામાં ઘેર ઘેર ભેંશ હોય તેમાં એકાદ માણસ ગાય રાખે તો ગામનો ગોવાળ એ ગાયને ચારવાની જ ના પાડે એમ સાંભળ્યું છે.

માણસ ખુંટિયા વાપરે કે ગોધલા, પણ એ બધા એણે ઘેર ગાય રાખીને જ તૈયાર કરવા જોઈએ. ગાય ન રાખે એટલે દૂધ સારું ભેંશ રાખવી પડે ને બળદ મેલે ભાવે વેચાતા લેવા પડે, અને આમાં ખર્ચનો તથા પાપનો ખેયનો બમણુખેપો થાય. ઘેર રાખેલી ગાય પાસેથી ચાર ચાર વર્ષે બળદની એક એક જોડી મળતી રહે તેમાં બળદ કેટલા સોંધા પડે એ દેખીતું છે. ભેંશ રાખે એટલે બળદે વર્ષે એક એક પાડાને મારવાનું પાપ લાગે, તે ઉપરાંત ગાયને શક્તિ છતાં ન રાખવાનું મહાપાપ લાગે. કારણ આજ ગાયમાતા અવશ્ય કહે છે, કે જે મારા પક્ષમાં નથી તે મારાથી વિરુદ્ધ છે.

ગોરક્ષાનો રાજમાર્ગ

(૧)

આપણા દેશમાં ગાય ખાટકીને હાથ જાય છે એનું મુખ્ય કારણ આ છે, કે માણસને ગાય રાખવી પરવડતી નથી. લોકો એવા કંગાલ થઈ ગયા છે કે પેટનાં છોકરાંને ચ રૂડી રીતે પાળીપોષી શકતા નથી; એવી સ્થિતિમાં નકામાં દોરને માણસ પાળે એવી આશા દુરાશા છે. એટલે ગાયને બચાવવાનો ઉત્તમ માર્ગ એ છે, કે એનું દૂધ તથા એના દૂધમાંનું માખણ-પ્રમાણ વધારવું, જેથી ગાય રાખનાર માણસ બે પૈસાની કમાણી કરી શકે એવી સ્થિતિ ઊભી થાય. અને આવી સ્થિતિ જે દિવસે ઊભી થઈ તે દિવસે ખાટકી પણ કતલનો ધંધો છોડીને ગોવાળ બનશે, કારણ એને કતલ કરતાં ગોપાલનમાં વધારે કમાણી જોવામાં આવશે. આપણી રાષ્ટ્રશક્તિ અતિ અદ્ય છે, એને કેવળ નિરર્થક જ નહિ પરંતુ હાનિકારક કંકાસમાં ઊડાડી નાખવાને બદલે ગોપાલન તથા દોરસુધારાના રચનાત્મક કામમાં આપણે જોડી દઈએ તો કેવું સારું? આ રચનાત્મક કામ પાર પડ્યું એટલે ગાયની રક્ષા ગાય પોતે જ કરી લેશે, બીજાને નહિ કરવી પડે.

એટલે ખંડન છોડીને આપણે મંડન કરવું હોય તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લોકો, જેણે ગોપાલન વિષયે ચમત્કારી કામ કર્યું છે, એની પાસેથી આપણને બહુ શીખવાનું મળે એમ છે. ૧૮૫૦માં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ગાય દીઠ વર્ષે સરેરાશ

૧,૪૩૬ શેર દૂધ ઊપજતું તે ૧૯૨૫માં ૪,૫૦૦ શેર ઉપર ઊપજવા મંડ્યું; એટલે ૭૫ વર્ષમાં દૂધની ઊપજ ત્રણગણી કરતાં વધી, તે નીચલા આંકડા ઉપરથી જણાશે:

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ગાય દીઠ દૂધની સરેરાશ વાર્ષિક ઊપજ

વર્ષ	શેર	વર્ષ	શેર
૧૮૫૦	૧,૪૩૬	૧૯૧૮	૩,૮૩૬
૧૮૬૦	૧,૫૦૫	૧૯૧૯	૩,૬૦૦
૧૮૭૦	૧,૭૭૨	૧૯૨૦	૩,૬૨૭
૧૮૮૦	૨,૦૦૪	૧૯૨૧	૩,૬૪૫
૧૮૯૦	૨,૭૦૯	૧૯૨૨	૪,૦૨૧
૧૯૦૦	૩,૬૪૬	૧૯૨૩	૪,૨૬૦
૧૯૧૦	૩,૧૧૩	૧૯૨૪	૪,૩૬૮
૧૯૧૭	૩,૭૧૬	૧૯૨૫	૪,૬૩૫ *

૧૯૨૩ સુધીમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એક ગાયનું વધારેમાં વધારે દૂધ વાર્ષિક ૩૭,૩૮૧ શેર અને માખણ ૧,૨૧૮ શેર ઊપજતું હતું.

(૨)

અમેરિકન લોકોના આ પરાક્રમનું રહસ્ય શું છે ?

એક તો, ખુંટ પસંદ કરવામાં તે લોકો બહુ સંભાળ રાખે છે, કેમકે ખીજી પેઢીનાં ઘેર કેવાં નીવડે એનો અર્થો આધાર એકલા ખુંટ ઉપર જ રહે છે. આ સંભાળને લીધે અમેરિકન ગાય ઉત્તરોત્તર વધારે દૂધ આપે છે તે એના દૂધ-માંથી માખણ પણ ઉત્તરોત્તર વધારે ઊતરે છે.

---

* આંકડા આપનાર લેખક કહે છે કે આ વધારે પડતું છે. ૪,૫૦૦ જેઠાં.

સરસ ખુંટને લીધે દૂધ કેવું વધે છે એના ધણા દાખલા પ્રો. એક્લીસે એના ‘ડેરી કંટ્રોલ ઍન્ડ મિલ્ક પ્રોડકશન’ નામના ઉત્તમ ગ્રંથમાં આપ્યા છે.

તેર બાંગરી ગાય વર્ષે સરેરાશ ૩,૯૯૧ શેર દૂધ અને ૧૮૭ શેર માખણ આપતી હતી. આ જ ગાયોને સધર જાતિવંત ખુંટથી થયેલી તેર વાછડીઓની વાર્ષિક સરેરાશ ૫,૫૫૬ શેર દૂધ અને ૨૫૩ શેર માખણની આવી; એટલે દૂધ ૩૯ ટકા વધ્યું. આ વાછડીઓની પાછી વાછડી થઈ એમાંની પાંચની સરેરાશ ૮,૪૦૧ શેર દૂધ અને ૩૫૮ શેર માખણની આવી, એટલે એ પેઢીમાં મૂળ ગાયો કરતાં દૂધ આશરે ૧૧૦ ટકા અને માખણ આશરે ૯૦ ટકા વધ્યું.

ઓગણીશ સાધારણ ગાયોના ધણુની સરેરાશ ૪,૫૭૦ શેર દૂધ અને ૧૯૬ શેર માખણની હતી, પણ એ જ ગાયોની વાછડીઓની સરેરાશ ૫,૦૨૮ શેર દૂધ અને ૨૫૧ શેર માખણની આવી; એક જ પેઢીમાં ૫૫ શેર માખણ એટલે ત્રીશ ટકાનો વધારો થયો.

‘ચિલ્માકર્સ મે કિંગ્’ નામના એક જર્સી જાતના ખુંટની દશ વાછડીઓનું એની મા કરતાં સરેરાશ ૧૧૯ શેર વધારે માખણ ઊતર્યું. એટલે મા કરતાં દીકરીના માખણની વાર્ષિક આવક ૬૦ ડૉલર વધી ગઈ.

એક ધણુમાં દૂધની વાર્ષિક સરેરાશ ઊપજ ૫,૮૧૮ શેરની હતી તે જાતિવંત ખુંટ દેખાડવાને પરિણામે વધીને લગભગ ૧૦,૦૦૦ શેર થઈ.

અમેરિકામાં અમુક ગોવાળ મળીને સહિયારો ખુંટ રાખે છે, એવા એક સમાજના દફતર ઉપરથી જણાય છે, કે ૨૧

ગાયત્રી સરેરાશ ૫,૫૬૦ શેર દૂધ અને ૨૧૯ શેર માખણની હતી. તે જ ગાયોની જાતિવંત બાપથી થયેલી વાછડીઓની સરેરાશ ૬,૫૨૩ શેર દૂધ અને ૨૬૩ શેર માખણની આવી.

જાતિવંત ખુંટ વાપરવાથી કેવો લાભ થાય છે તે એક પ્રદેશની તપાસના આંકડા નીચલા કોઠામાં આપ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે:

કેવો ખુંટ રાખે છે? ગોવાળોની ગાયોની ગાય દીઠ
સંખ્યા સંખ્યા દૂધની

વાર્ષિક ઉપજ

જાતિવંત, ગાય ૫૫ જાતિવંત	૫૬	૯૪૧	ડોલર ૨૮૪
પાંચ કે વધારે વર્ષ થયાં જાતિવંત	૯૫	૧,૬૧૦	૨૬૭
બેથી ચાર વર્ષ થયાં જાતિવંત	૧૨૫	૨,૦૯૮	૨૨૧
અર્ધજાતિવંત અથવા બાંગરો	૨૧૪	૩,૧૬૦	૧૭૩

કેટલાક ખુંટ દૂધશક્તિ સંતાનને આપી શકે છે, બીજા નથી આપી શકતા. ખુંટ ખુંટ વચ્ચે મોટું અંતર હોય છે તે નીચલા કોષક ઉપરથી જણાય છે:

ખુંટનું નામ	બધાં વેતરની સરેરાશ		
મિસુરી રાયટર્	મા	દીકરી	
દૂધ શેર	૫,૩૮૦	૪,૩૮૧	(-૯૯૯)
માખણના ટકા	૪.૩૫	૪.૯૩	
માખણ શેર	૨૩૪	૨૧૬	(-૧૮)
લૉર્ન્ ઓફ મેરિટેબલ્			
દૂધ શેર	૪,૫૫૯	૬,૦૫૦	(+૧,૪૯૧)
માખણના ટકા	૪.૮૫	૪.૮૧	
માખણ શેર	૨૨૧	૨૯૧	(+૭૦)

મિસુરી રાયટર્, ત્રીજો

દૂધ શેર	૪,૭૭૫	૮,૦૦૫ (+૩,૨૩૦)
માખણના ટકા	૪.૯૮	૪.૮૦
માખણ શેર	૨૩૮	૩૮૪ (+૧૪૬)

ડેઇઝીઝ પ્રિન્સ ઓફ સેન્ટ લેમ્બર્ટ

દૂધ શેર	૫,૩૬૨	૩,૯૩૨ (-૧,૪૩૦)
માખણના ટકા	૫.૦૭	૫.૦૩
માખણ શેર	૨૬૯	૧૯૮ (-૭૧)

બ્રાઉન બેસિઝ રેજિસ્ટ્રાર

દૂધ શેર	૬,૦૬૮	૪,૬૦૭ (-૧,૪૬૨)
માખણના ટકા	૪.૯૪	૪.૯૭
માખણ શેર	૩૦૦	૨૨૯ (-૭૧)

સુલ્તાનાઝ વર્જિનિયા લેડ

દૂધ શેર	૫,૩૪૯	૭,૭૨૨ (+૨,૩૭૩)
માખણના ટકા	૫.૧૭	૫.૭૬
માખણ શેર	૨૭૭	૪૪૫ (+૧૬૮)

એમ્બલાગાર્ડ ટ્રિટોમિયા હોમ્સ્ટેડ નામના એક પ્રખ્યાત ખુંટની પહેલી દશ દીકરીઓની તથા તેની માતાઓની બે વર્ષની ઉમરે દૂધની વાર્ષિક ઊપજ કેટલી થઈ તે નીચે દર્શાવ્યું છે:

	મા	દીકરી
દૂધ શેર	૯,૫૯૪	૧૩,૫૦૪
માખણના ટકા	૩.૨૧	૩.૪૭
માખણ શેર	૩૦૮	૪૬૯

(૩)

ખીજી, અમેરિકન લોકો દોરને ખવરાવવા કરવામાં બહુ ચીવટ રાખે છે. જાતિનું મહત્ત્વ છે એના કરતાં ખાણનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. દોરને ખાણ પૂરું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે સમતોલ જોઈએ; એટલે કે, એમાં નાઇટ્રોજન તથા કાર્બોહાઇડ્રેટ વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ જાળવવું જોઈએ.

અમેરિકામાં એક પ્રયોગક્ષેત્રવાળાએ ૮ ગાયનું ધણુ એક વર્ષ એના ધણીને ઘેર રહેવા દઈને એના ઉપર દેખરેખ રાખી. બીજા વર્ષે એ જ ગાયોને ક્ષેત્રમાં રાખીને સારી રીતે ખાણ આપ્યું. યોગ્ય ખાણને લીધે કેટલો ફેર પડી ગયો તે નીચે કોષમાં દર્શાવ્યું છે:

ગાયોનો આંક	પહેલે વર્ષે દૂધ શેર	ક્ષેત્ર ઉપર દૂધ શેર	વધારેમાં વધારે પહેલું વર્ષ	દૈનિક સરેરાશ ખીજી વર્ષ
૧	૪,૦૦૪	૬,૦૯૨	૨૭	૪૦
૨	૪,૧૨૨	૫,૦૫૧	૨૧	૩૩
૩	૫,૧૯૨	૬,૧૬૩	૨૭	૪૦
૪	૪,૫૩૭	૬,૧૩૪	૨૭	૪૮
૫	૬,૦૯૭	૬,૯૯૫	૩૧	૩૫
૬	૪,૦૩૫	૭,૯૯૫	૨૭	૫૭
૭	૬,૩૫૭	૬,૮૨૮	૩૮	૩૩
૮	૪,૬૫૩	૫,૪૬૫	૨૪	૩૭

એવી જ જાતનો પ્રયોગ ખીજા એક ક્ષેત્ર ઉપર કર્યો હતો, ત્યાં નીચે પ્રમાણે વધારે દૂધ નીપજ્યું:

ગાયનો આંક	સરેરાશ સાપ્તાહિક પહેલું વર્ષ	નીપજ નીપજ ખીજી વર્ષ	કેટલા ટકાનો વધારો થયો
૧	૮૯	૧૧૨	૨૫
૨	૮૩.૯	૧૨૧.૬	૪૪.૯

૩	૮૩	૧૧૯	૪૪
૪	૮૮	૧૨૨	૩૭
૫	૧૦૬	૧૬૨	૫૨
૬	૮૪	૧૨૦	૪૧
૭	૧૨૪	૧૭૫	૪૧
૮	૧૧૩	૧૪૯	૩૧
૯	૮૫	૧૩૬	૬૦
૧૦	૧૦૩	૧૮૭	૮૦

(૪)

એમ તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પાસેથી આપણે બહુએ શીખવાનું છે, પણ એક વસ્તુ વિચારીને આપણે વિરમીએ.

અમેરિકન લોકો ખાતરને અત્યંત સંભાળપૂર્વક સાચવે છે અને ઉત્તમ રીતે જમીનમાં નાખે છે. એક ઠેકાણે પ્રયોગ કરતાં એમ જોયું, કે ખાતરના ૮૦ (પદ મળુ) દીઠ ૨ થી ૩ ડૉલર વધારે ઊપજ થઈ. બીજે ઠેકાણે ખાતરના ૮૦ દીઠ ૨ થી ૮ ડૉલરની તથા સરેરાશ ૫ ડૉલરની વધારે ઊપજ થઈ.

ખાણુ તથા ખાતર વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તેનો અભ્યાસ કરીને એક લેખક નીચે પ્રમાણે નિર્ણય ઉપર આવેલ છે:

૧. ખાણુમાં નાઇટ્રોજન હોય તેનો $\frac{૧}{૩}$, ફૅસ્ફરિક ઍસિડ હોય તેનો $\frac{૩}{૪}$ અને પોટૅશ હોય તેનો $\frac{૧}{૪}$ છાણુમાં હોય છે.

૨. ખાણુમાં રહેલા નાઇટ્રોજનનો $\frac{૧}{૨}$, અને પોટૅશનો $\frac{૩}{૪}$ ગોમૂત્રમાં હોય છે. ફૅસ્ફરિક ઍસિડ લગભગ નથી હોતો.

૩. ખાણુમાં રહેલા નાઇટ્રોજનનો $\frac{૧}{૨}$ કરતાં ઓછો ભાગ, ફૅસ્ફરિક ઍસિડનો $\frac{૧}{૪}$, અને પોટૅશનો $\frac{૧}{૪}$, અથવા ખાણુના ખાતર-મૂલ્યનો $\frac{૧}{૨}$ થી ઓછો ભાગ, દૂધમાં હોય છે.

૪. ગોમૂત્રનો ઉપયોગ ન થાય, તો ૩ ઉપર ખાણ, અથવા છાણમૂત્રના ખાતર-મૂલ્યના ૬૩ ટકા, એળે જાય.

૧,૦૦૦ શેર તોલવાળી ગાય ખાતર કેટલું આપે, એ ખાતરના ઘટકાવચ્ચ કયા કયા હોય અને એની કિંમત અમેરિકામાં કેટલી ગણાય છે તે નીચલા કોષ્ટકમાં આપ્યું છે:

	ગોમૂત્ર	છાણ	એકંદર
	શેર	શેર	શેર
વાર્ષિક ઊપજ	૮,૦૦૦	૧૮,૦૦૦	૨૬,૦૦૦
સૂકું તત્વ	૫૬૦	૩,૬૦૦	૪,૧૬૦
નાઇટ્રોજન	૬૪	૬૩	૧૨૭
ફોસ્ફરિક એસિડ	નહિ જેવો	૩૬	૪૦
પોટશ	૮૦	૪૫	૧૨૫
વનસ્પતિપોષકની કિંમત ડૉલર	૧૩.૬૦	ડૉ. ૧૩.૧૦	ડૉ. ૨૬.૭૦
સેન્દ્રિય તત્વની કિંમત	૧.૧૦	૭.૨૦	૮.૩૦
એકંદર વેપારી કિંમત	૧૪.૭૦	૨૦.૩૦	૩૫.૦૦
એક ટન ખાતરની કિંમત	૩.૬૫	૨.૨૫	૨.૭૦

આ ઉપરથી જણાય છે, કે જમીનને ફળદ્રુપ કરનારાં તત્વ મોટે ભાગે ગોમૂત્રમાં હોય છે. ગોમૂત્ર તોલમાં છાણથી અર્ધા કરતાં ઓછું છતાં એમાં લગભગ છાણ જેટલો જ નાઇટ્રોજન હોય છે, અને પોટશ છાણ કરતાં પોણા બે ગણા કરતાં વધારે હોય છે. ગોમૂત્રમાં રહેલા વનસ્પતિપોષકની કિંમત પણ છાણમાંના વનસ્પતિપોષકથી વધી જાય છે, અને એક ટન ગોમૂત્રની કિંમત એટલા જ છાણ કરતાં દોઢા ઉપર થાય છે.

એક પ્રયોગક્ષેત્ર ઉપર છાણને ૧૦૯ દિવસ હવામાં રહેવા દીધું તો તેમાં રહેલા નાઇટ્રોજનના ૩૭.૬ ટકા, ફોસ્ફરિક

ઍસિડના ૫૧.૯ ટકા અને પોટૅશના ૪૭.૧ ટકા નાશ પામ્યા. છાણુમૂત્ર ભેળાંના ઍટલા જ દિવસમાં ૫૧ ટકા નાઇટ્રોજન, ૫૧.૧ ટકા ફૅસ્ફરિક ઍસિડ અને ૬૧ ટકા પોટૅશ નાશ પામ્યાં. ઍટલે સાધારણ હવામાં રહેવાને લીધે ચાર માસ કરતાં ઍછા સમયમાં ખાતરનું સત્ત્વ અર્ધા ઉપર ઍળે ગયું. ઍક ગાયનું ખાતર આમ બગડે તો વર્ષે ૧૨.૫૦ ડૉલરની ખોટ જાય. કૅર્નેલ પ્રયોગક્ષેત્રવાળાઁ ઍક પ્રયોગ કર્યો હતો, તે ઉપરથી ખાતર સાચવવાના લાભ સિદ્ધ થાય છે. પાંચ ટન ખાતર પેટીમાં ભરીને ઍપ્રિલથી ઑક્ટોબર સુધી હવામાં રહેવા દીધું, તો ઍકંદર તોલ ૪૯ ટકા ઘટી ગયો, અને નાઇટ્રોજનમાં ૪૧ ટકાની, ફૅસ્ફરિક ઍસિડમાં ૧૯ ટકાની અને પોટૅશમાં ૮ ટકાની ઘટ આવી.

આદિપર્વ

પ્રાચીન સમયમાં ખુંટનો મહિમા

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ટોર ઊછેરવામાં ફેટલી સંભાળ રાખે છે એ આપણે જોયું. પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં પણ લોકો એટલી જ સંભાળ રાખતા અને સારાં ટોરની નીપજનો મુખ્યત્વે સરસ ધણખુંટ ઉપર આધાર છે, એટલે મહાજન સમસ્તને ધણખુંટનું સમર્પણ કરવું એ ભારે પુણ્યનું કામ ગણાતું.

વૃષોત્સર્ગદિતે નાન્યત્પુણ્યમસ્તિ મહીતલે ।
અને સમાજસેવાને અર્થે વૃષોત્સર્ગ કરવો એના જેવું પિતૃતર્પણ અથવા પિતૃસ્મારક બીજું એકે નથી એમ માનતા.

જલે પ્રક્ષિપ્ય લાઙ્ગુલં તોયં ચદ્ધરતે વૃષઃ ।

દશવર્ષસહસ્રાણિ પિતરસ્તેન તર્પિતાઃ ॥

કૂલે સમુદ્ધતા યાવચ્છૃજ્ઞે તિષ્ઠતિ મૃત્તિકા ।

મધ્યમોજ્યમયૈઃ શૈલૈઃ પિતરસ્તેન તર્પિતાઃ ॥

સહસ્ત્રત્નપાત્રેણ કનકેન યથાવિધિ ।

તૃપ્તિસ્તુ યા પિતૃણાં વૈ સા વૃષેણ સમોચ્યતે ॥

અડખેપડખેનાં ઠોરના સરસનરસાપણાનો આધાર ખુંટના ગુણુ-અવગુણુ ઉપર રહ્યો અને ખુંટ એટલે અર્ધું ધણુ એટલું જ નહિ પણ અર્ધા ધણુથીયે વિશેષ એવી સ્થિતિ રહી, એટલે વૃષોત્સર્ગમાં કેવી જાતનો ખુંટ આંકવા યોગ્ય ગણાય અને કેવા કેવા ખુંટને ત્યાજ્ય સમજવા એ વિષયે સવિસ્તર નિયમ બાંધવામાં આવ્યા હતા. પારસ્કરગૃહ્યસૂત્રના ત્રીજા કાંડની નવમી કંડિકાનું છઠ્ઠું સૂત્ર આ પ્રમાણે છે:

एकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद् रोहितो वैव स्यात्सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वित्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य.....उत्सृजेरन् ।

“ ખુંટ એક અથવા બે રંગનો હોય (રંગે રાતો હોય તો ઉત્તમ), આખા ધણુ કરતાં પરિમાણમાં ચડિયાતો હોય.

मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्रो नीलो लोहितो वा लोहित एव वा स्यात् । एवंकारेण लोहितस्यैकवर्णद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते । कृत्स्नं वर्णं छादयति स्वपरिमाणेनाधः करोति ।

“ સર્વાંગે સંપૂર્ણ હોય, ખોડરહિત હોય તેમજ વધારાના અવયવવાળો પણ ન હોય.

सर्वैरङ्गैः समन्वितो न पुनर्हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा ।

“ જેનો પરિવાર માત્ર જીવતો હોય એવી તથા બહુ દૂધાળી ગાયનો પુત્ર હોય.

जीवाः प्राणवन्तो वत्साः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्याः गोः पुत्रः पयो बहुक्षीरं विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुक्षीरायाः ।

“ અને આખા ધણુમાં અતિશય રૂડો રૂપાળો હોય.”

યૂથે વર્ગવિષયે રૂપમસ્યાસ્તીતિ રૂપસ્વી, અતિશયેન રૂપસ્વી રૂપસ્વિત્તમઃ ।

ઉપલા સૂત્રની હરિહરવિરચિત ટીકામાં આપણે જાણવા જેવી વિશેષ વાત આપેલ છે. ખુંટ કેવો હોવો જોઈએ તે વિષયે નીચલા તથા ખીજા શ્લોક એણે ટાંક્યા છે :

ઉન્નતસ્કંધકકુદઃ ક્રજુલા લભૂષણઃ ।

મહાકટિતટસ્કંધો વૈદૂર્યમણિલોચનઃ ॥

ખુંટની કાંટ તથા ખાંધ ઉંચી અને વિશાળ હોય, જાંઘ મોટી હોય, પૂછડું સીધું હોય, આંખ વૈદૂર્યમણિના જેવી હોય.

પ્રવાલગર્ભશઙ્ગામ્રઃ સુદીર્ઘક્રજુવાલધિઃ ।

નવાષ્ટદશસદ્ધૃત્યૈસ્તુ તીક્ષ્ણાગ્રૈર્દશનૈઃ શુભૈઃ ॥

શીંગડાંની અણી પરવાળાના ગામલા જેવી હોય, પૂછડું લાંબું ને સીધું હોય, દાંત તીક્ષ્ણ હોય અને તેની સંખ્યા આઠ, નવ કે દશ હોય.

પૃથુકર્ણો મહાસ્કન્ધઃ સૂક્ષ્મરોમા ચ યો મધેન્ ।

કાન પહોળા હોય અને ઈંવાટી ઝીણી હોય.

ભૂર્મો કર્ષતિ લાલં પુનશ્ચ સ્થૂલવાલધિઃ ॥

પૂછડું ભોંય સુધી પહોંચતું હોય ને એના ઉપર ધટ વાળ હોય

નીલ ખુંટને વધારે યોગ્ય ગણતા. એનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે હતું:

ચરણાનિ મુખં પુચ્છં યસ્ય શ્વેતાનિ ગોપતેઃ ।

લાક્ષારસસવર્ણશ્ચ તં નીલમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

લોહિતો યસ્તુ વર્ણેન મુખે પુચ્છે ચ પાણ્ડુરઃ ।

શ્વેતઃ કુરુવિષાણાભ્યાં સ વૃષો નીલ ઉચ્ચતે ॥

નીલ ખુંટ રંગે રાતો હોય, ને એના પગ, મોં તથા પૂછકું ધોળાં હોય.

એ ઉપરથી વૃષોત્સર્ગને નીલોત્સર્ગ અથવા નીલોદ્દાહ (લીલ પરણાવવાં) પણ કહે છે.

ખુંટ ત્રણ વર્ષનો સારો. ઉપાદેયશ્ચ વૃષસ્ત્રિહાયનઃ ।

કેવા કેવા ખુંટને વન્ય ગણતા તે નીચલા શ્લોકમાં આપ્યું છે:

કૃષ્ણતાલ્વોષ્ઠદશના રૂક્ષશૃક્ષશાપ્તથ ચે ।

અશક્તદન્તા દૃસ્વાશ્ચ વ્યાગ્રમસ્મનિમાશ્ચ ચે ॥

ધ્વાદ્ધક્ષગૃધ્રસવર્ણાશ્ચ તથા મૂષકસંનિમાઃ ।

કુવ્જાઃ કાળાશ્ચ સ્વઝાક્ષાઃ કેકરાક્ષાસ્તથૈવ ચ ॥

અત્યન્તશ્વેતપાદાશ્ચ ઉદ્ધ્રાન્તનયનાસ્તથા ।

નૈતે વૃષાઃ પ્રમોક્તવ્યા ગૃહે ધાર્યાઃ કથંચન ॥

જેનું તાળવું, હોઠ, દાંત કાળાં હોય, શીંગડાં, ખરી ખડખડાં હોય, દાંત નમળા હોય, કદ દીંગણું હોય, જે કાણા દૂબડા હોય એવા ખુંટ છોડવા નહિ.

આજ આપણે કેવા ખુંટ જોઈએ એ તો આપણે પશ્ચિમ પાસેથી જ શીખવું રહ્યું છે. આપણા પૂર્વજો આ વિષયમાં કેટલું બધું ધ્યાન રાખતા હતા તે બતાવવું એટલું જ આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે.

બુદ્ધની ગારક્ષા

બુદ્ધના સમયમાં ગવાલંબની દુષ્ટ રીત પ્રચલિત હતી અને ગાયને હજી અભયવચન મળ્યું નહોતું એમ જણાય છે. સુત્તનિપાત (ચુલ્લવગ્ગ, આહ્લણુધમ્મિકમુત)માં એવો પ્રસંગ આવે છે, જે કેસલ દેશના કેટલાક વયોવૃદ્ધ તથા ધનવાન આહ્લણો બુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને એને પ્રશ્ન કર્યો, કે ‘આજના આહ્લણોમાં સનાતન આહ્લણુધર્મ પળાતો દેખાય છે?’

બુદ્ધ: ‘ના.’

આહ્લણો: ‘પુરાતન આહ્લણુધર્મ કેવો હતો તે અમને કહો.’

બુદ્ધ: ‘‘ હે આહ્લણો, સાંભળો.

ન પસૂ વ્રાહ્મણાનામું ન હિરઝં ન ધાનિયમ્ ।

સજ્ઞાયધનધઞ્ઞામું વ્રહ્મં નિધિમપાલયુમ્ ॥

પુત્રાણા આહ્લણો ઠોર, સોનું, અનાજ કાંઈ રાખતા નહિ. સ્વાધ્યાય એ જ તેમનું ધન, ધાન્ય, જે કહો તે હતો, અને અહ્લૃપ ભંડારને તેઓ સાચવતા.

અદ્વચત્તારીસં વસ્સાનિ કોમારબ્રહ્મચરિયં ચરિસુ તે ।

વિજ્ઞાચરણપરિચિદ્ધિં અચરં બ્રાહ્મણા પુરે ॥

તે બ્રાહ્મણો અડતાળીથ વર્ષ કુમારબ્રહ્મચર્ય પાળતા,
અને વિદ્યા તથા સદાચારની શોધ ચલાવતા.

યો નેસં પરમો આસી બ્રહ્મા દક્ષપરક્ષમો ।

સ વાપિ મેથુનં ધમ્મં સુપિનન્તેન નાગમા ॥

તેઓમાં જે દક્ષપરાક્રમી તથા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતા તે
સ્વપ્નમાં પણ વિકાર અનુભવતા નહિ.

તેઓ ચોખ્ખા, ઘી, તેલ આદિ માગી આવતા ને તેને
હોમ કરતા.

યથા માતા પિતા ભાતા અઙ્ગે વાપિ ચ વ્રાતકા ।

ગાવો નો પરમા મિત્તા યાસુ જાયન્તિ ઓસધા ॥

જેમ મા, આપ, બાપ તથા બીજા સગા આપણા મિત્ર
છે તે જે પ્રમાણે ગાય આપણો પરમમિત્ર છે, જેને વિષયે
મૃતસંજીવની ઔષધિઓ નીપજે છે.

અન્નદા વલદા ચેતા વર્ણદા સુખદા તથા ।

ઇતમત્યવસં જત્વા નાસ્સુ ગાવો હનિસુ તે ॥

ગાય આપણને અન્ન, બળ, કાન્તિ તથા સુખ દેનારી
છે. જેમ જાણીને એ બ્રાહ્મણો ગાયને મારતા નહિ.

સુહુમાલા મહાકાયા વર્ણવન્તો યસસ્સિનો ।

બ્રાહ્મણા સેહિ ધમ્મેહિ કિચ્ચકિચ્ચેસુ ઉસ્સુકા ।

યાવ લોકે અવત્તિસુ સુખમેધિત્થડયં પજા ॥

તે બ્રાહ્મણો સુકુમાર, પ્રચંડશરીર, કાન્તિવાળા, યશસ્વી
તથા સ્વધર્મપરાયણ હતા. તેઓ જગતમાં હતા ત્યાં સુધી
આ પ્રજા સુખી હતી.

પણ પછી ‘દિન પલટયાં, પલટી ઘડી,’ રાજને ઉલટો ઉપદેશ મળ્યો, એટલે બકરી જેવી રાંક ગાય પગે કે શીંગડે કોઈને દૂભવતી નથી, ઘડો ભરીને દૂધ આપે છે, છતાં ગોમેધ ચાલુ થયો.

न पादा न विसाणेन नास्तु हिंसन्ति केनचि ।

गावो एळकसमाना सोरता कुंभदूहना ।

ता विसाणे गहेत्वान राजा सत्येन घातयि ॥

પછી દેવ, પિતૃ, ઇન્દ્ર, અશુર, રાક્ષસ, સર્વે ગાયની વિપત્તિ જોઈને ‘આ તો મહાઅધર્મ છે’ એમ બોલી ઊઠ્યા.

ततो च देवा पितरो इन्द्रो असुररक्खसा ।

अधम्मो इति पक्कन्दुं यं सत्थं निपति गवे ॥

પ્રથમ ત્રણ જ રોગ હતા, ઇચ્છા, ભૂખ તથા ઘડપણ; પણ પશુને મારવા મંજૂ એટલે અઠાણુ રોગ આવ્યા.”

तयो रोगा पुरे आमुं इच्छा अनसनं जरा ।

पसूनां च समारंभा अट्टानवुत्तिमागमुम् ॥

વિશાખા તથા તેનો કરિયાવર

વિશાખાના પિતા ધનંજયશ્રેષ્ઠી પ્રથમ મગધરાજ બિમ્બિસારના રાજ્યમાં અંગદેશમાં આવેલ ભદ્રિયનગરમાં રહેતા હતા, અને ત્યાં બુદ્ધ ભગવાન એકવાર આવ્યા હતા તે સમયે સહકુટુંબ એના શિષ્ય થયા હતા. ધનંજય શેઠ અત્યંત ધનાઢ્ય તથા ધરતા સુખી હતા, એટલે એને ‘અમિતભોગ’ કહેતા.

મગધરાજ બિમ્બિસાર અને કોસલનરેશ પસેનદિ અન્યોન્ય સાજોગનેવી થતા હતા. કોસલરાજને એક વિચાર આવ્યો કે ‘બિમ્બિસારના વિજિત(રાજ્ય)માં પાંચ અમિતભોગ વસે છે, મારા વિજિતમાં એવો એકે નથી. બિમ્બિસાર પાસે જઈને એક મહાપુણ્યશાળી માણસની માગણી કરું.’

બિમ્બિસારને કાને વાત નાખી તો એણે ઉત્તર વાળ્યું કે ‘મોટાં કુળ મારે કીધે ફેરવી ન શકાય.’

‘એવા એકને લીધા વિના હું અહીંથી બીડીશ જ નહિ ને,’ પસેનદિએ કહ્યું.

મગધરાજે મંત્રીઓ સાથે વિચાર કરી જોયો, અને અન્તે મેંડક મહાશ્રેષ્ઠીના પુત્ર ધનંજય શેઠને સમજાવીને પસેનદિ સાથે મોકલ્યા. પસેનદિની રાજધાની શ્રાવસ્તી નગરીમાં હતી, પણ

રાજધાનીની સાંકડમાં પોતાનો વિશાળ પરિવાર માથ નહિ એટલે રાજાની સંમતિપૂર્વક ધનંજયે શ્રાવસ્તીથી સાત યોજન દૂર સાકેત નામનું નગર વસાવ્યું ને ત્યાં રહ્યા.

x

x

x

ધનંજયે વિશાખાને શ્રાવસ્તીના જન મિગાર શેઠના દીકરા પુણ્યવર્ધન વેરે પરણાવી. પોતાના રાજ્યમાં નવા આવી વસેલા સાહુકારને માન આપવા સારું કેસલરાજ પોતે જનમાં ગયા. મિગારે ધનંજયને આગળથી પૂછાવ્યું, કે ‘રાજા તથા તેની સેના જનમાં આવનાર છે, તો તમે એ બધાને સાચવી શકશો કે નહિ?’ ધનંજયે પડઉત્તર વાળ્યું, ‘એક નહિ પણ દશ રાજાઓને તેડતા આવજો.’ મિગાર પણ શ્રાવસ્તી નગરીનાં ઘરોની ચોકી કરવા જોઈએ એટલા રખવાળો રાખીને ખાંડ બધાં નગરવાસીઓને જનમાં લઈ ગયો! આ મહાજન-મંડળની પરોણાગત કરનાર સમાજની અધિષ્ઠાત્રી વિશાખા હતી. ધનંજયે જનને ચાર માસ રોકી.

દાઈજામાં ધનંજયે ૫૦૦ ગાડાં સોનૈયા, ૫૦૦ ગાડાં સોનાનાં ઠામ, ૫૦૦ ગાડાં રૂપાનાં પાત્ર, ૫૦૦ ગાડાં તાંબાનાં ભાણાં, ૫૦૦ ગાડાં ખાદી, ૫૦૦ ગાડાં ઘી, ૫૦૦ ગાડાં ગોળ, ૫૦૦ ગાડાં ચોખા, અને ૫૦૦ ગાડાં હળ, ખંપાળી વગેરે હથિયારો આપ્યાં. ૫૦૦ રથ ને ૧૫૦૦ દાસીઓ આપી.

હવે ધનંજયને થયું કે ‘દીકરીને ગાયો આપું.’ એમ કરીને એણે પોતાના માણસોને કહ્યું, ‘જાઓ અને નાના વ્રજ (ગોકુળ)નું ખાર ઊઘાડો. એક એક ગાંભીને અંતરે એક એમ ત્રણ ભેરી (નગારાં) લઈને ઊભા રહો અને ૧૪૦ હાથની પગતાણુ છોડીને એય પડખે ઊભા રહો, એનાથી આઘી ગાયોને

ન જવા દેવી. તમે ઠીક ગોઠવાઈ જાઓ એટલે ભેરી વગાડજો.' માણસોએ તે પ્રમાણે કયું. ગાયો વ્રજમાંથી નીકળીને એક ગાંઠ પહોંચી એટલે ભેરી વગાડી, શરીરને અધું યોજન પહોંચતાં વગાડી, અને પછી ત્રણ ગાંઠ પહોંચતાં વગાડી. ૧૪૦ હાથ પહોળાઈથી વધારે ફેલાવા દીધી નહિ. એમ લંબાઈમાં ત્રણ ગાંઠ ને પહોળાઈમાં ૧૪૦ હાથ એટલા વામાં ગાયો હૈયે હૈયાં દળાય એમ એક બીજના શરીરને ઘસતી ઊભી. 'મારી દીકરીને આટલી ગાયો ઘણી, બાર વાસી ઘો,' એમ કહીને શેઠે બાર બંધ કરાવ્યું. કથાકાર લખે છે, કે આમ બાર ભીડે ભીડે ત્યાં તો બીજી ૬૦,૦૦૦ ગાયો, ૬૦,૦૦૦ બળદો અને ૬૦,૦૦૦ વાછડાં બહાર નીકળી પડ્યાં !

વિશેષમાં આ બધા પાર્થિવ કરિયાવર કરતાં ઘણા વધારે મહત્ત્વના કરિયાવર દાખલ શેઠે દીકરીને પતિને ઘેર કેવો આચાર રાખવો એની દશ શીખામણ આપી : 'જો, બહેન, સાસરવાસણી થઈને તારે અંદરનો અગ્નિ બહાર ન કાઢવો (સાસરિયાનો દોષ દીઠામાં આવે તો એની બીજને મોઢે વાત ઉચ્ચારવી નહિ). બહારનો અગ્નિ અંદર ન આણવો (પાડોશી સાસરિયાનું વાંકું બોલે તો અમુક માણસ તમારી આમ વાત કરતું હતું એમ ઘેર આવીને કહેવું નહિ). જો આપે એને જ આપવું (કોઈ કાંઈ વસ્તુ માગવા આવે તો એ પાછી આપી જાય એમ હોય તો જ એને દેવી). ન આપે એને ન આપવું (માગી ચીજ પાછી ન આપે એને ન આપવી). આપે એને અને ન આપે એનેય આપવું (સગાંવહાલાં, મિત્રો પાછું આપી કે ન આપી શકે તો પણ એને આપવું). સુખે બેસવું (સાસુસસરો વગેરે મોટરોને જોઈને ઊઠવું ઘટે ત્યાં

ખેસવું નહિ). સુખે જમવું (મોટેરાં જમ્યા પછી જમવું). સુખે સૂવું (મોટેરાં સૂતા પછી સૂવું). અગ્નિની પરિચર્યા કરવી (મોટેરાંની સેવા કરવી). ગૃહદેવતાને નમવું (મોટેરાંને દેવ સમજવાં).’

X

X

X

એક દિવસે મિગાર શેઠ જમતા હતા, ત્યાં વિશ્વાખ્યા કહે:

‘બાપુ, તમે નિત્ય નિત્ય ટાઢું કેમ ખાતા હશો?’

‘આને ટાઢું કોણ કહે, વહ્નદીકરા? આ તમે જાની જાની રોટલી ફૂલકાં જાતારીને મને આપો છો તે ટાઢું કેવી રીતે?’

‘જુઓ, બાપુ. પૂર્વજન્મના પુણ્યથી આ જન્મે તમે સુખી છો, પણ આ ભવે કાંઈ દાનપુણ્ય કરતા નથી. એટલે હું કહું છું કે તમે પુણ્ય પુણ્ય જ ભોગવો છો.’

X

X

X

વિશ્વાખ્યાએ એકસો વીશ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું. શ્રાવસ્તીના પૂર્વદ્વાર આગળ નવ કોટિ ધન આપીને એણે ભૂમિ લીધી તે ત્યાં બીજી નવ કોટિ વાવરીને પૂર્વારામ નામનો મોટો વિહાર ચણાવ્યો. વિહારને બે ભાં હતી અને ઉપલી તથા હેઠલી ભાંયે પાંચસે પાંચસે ખંડ હતા. વિહારના વાસ્તુઓચ્છવમાં વિશ્વાખ્યાએ ત્રીજી નવ કોટિ ધન વાવ્યું. બુદ્ધની શ્રાવિકામાત્રમાં ઉદારતામાં વિશ્વાખ્યાને કોઈ લગે એમ નહોતું, અને બૌદ્ધસંઘની છ મુખ્ય ભિક્ષુણીઓની પંક્તિમાં એની ગણતરી થાય છે.

ગોરક્ષા અને જૈનો

જૈનોના ઉપાસકદશાંગસૂત્રમાં ચોવીશમા તથા છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના દશ મુખ્ય ઉપાસકો અથવા શ્રાવકોનો વૃત્તાન્ત આપ્યો છે, એમાં પ્રધાનપણે તેો તેમનો આધ્યાત્મિક ઇતિહાસ જ છે, છતાં એકેએકની પાસે કેટલી કોટિ ધન હતું, અને કેટલાં ગોકુલ હતાં એ પણ જણાવેલ છે. દશ સહસ્ત્ર ગાયનું એક મળ અથવા ગોકુલ ગણાતું. આ પ્રમાણે રાજગૃહીના મહાશતક તથા વારાણસીના ચૂલનીપિતાની પાસે આઠ આઠ ગોકુલ એટલે ૮૦-૮૦,૦૦૦ ગાય હતી. ચંપાના કામદેવ, વારાણસીના સુરદેવ, કાંપિલ્યના કુંડકોલિક, તથા આલંબિયાના ચૂલશતકને છ છ ગોકુલ અથવા ૬૦-૬૦,૦૦૦ ગાય હતી. વાલ્મિયાગ્રામના આનન્દ તથા શ્રાવસ્તીના નન્દિનીપિતા તથા શાલિનીપિતાને ચાર ચાર ગોકુલ એટલે ૪૦-૪૦,૦૦૦ ગાય હતી. અને પોલાસપુરના શકડાલપુત્રને એક ગોકુલ અથવા ૧૦,૦૦૦ ગાય

હતી. મહાશતકની સ્ત્રી રેવતીને કરિયાવરમાં આઠ ગોકુલ અથવા ૮૦,૦૦૦ ગાય આવી હતી. આનન્દ શ્રાવકે મહાવીર-સ્વામી પાસે શ્રાવકવ્રત લીધું ત્યારે તેણે ગોધન વિષયે ચાર ગોકુલ અથવા ૪૦,૦૦૦ ગાયનું પરિગ્રહપરિમાણ બાંધ્યું હતું.

આજનાં શ્રાવકશ્રાવિકા આ મહાજનોને પંથે યથાશક્તિ દેશકાળ અનુસાર ચાલે તો કેવું સારું? જૈન લોકો ધનને લોભે અનાજ ૩ આદિ જીવનની આવશ્યક વસ્તુઓ એકઠાથ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પશુઓ ઉપર તથા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે તેઓ ઢોરને એકઠાથ કરવા મથે તો અનાજ ૩ એકઠાથ કરતાં લાગેલ પાપનું કાંઈક પ્રાયશ્ચિત્ત થાય. એક મુંબઈને જ પડખે દયાધર્મી લોકો ૨૦,૦૦૦ દૂધણાં ઢોર નિરંતર રાખે તો એને પરિણામે વર્ષે વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ઉપર જાતિવંત તથા જીવાન ઢોર બચી જાય એમ છે. પંજૂસણ ઉપર ઢીલાં ઢીલાં મોં લઈને બેપાંચ જીવ છોડાવવા જવું એમાં કાકા મટીને ભત્રિજ થવાનું, એટલે શોભા તો નથી જ, પણ ધર્મેય નથી; એનાથા કેવળ ખાટકીને ઉત્તેજન મળે છે અને આપણે ભાગે અધર્મ અને આત્મવંચના આવે છે. ખરી રીતે ઢોરનાં બજારમાત્રનો કચળો કરીને ખાટકીનો ધંધો જ નામુદ કરવો જોઈએ. નિર્દય દૂધવાળા ઢોરને બરબાદ કરી કરીને ખાટકીને ભળાવ્યા જ કરે, અને પછી આપણે એને છોડાવવા વૃથા પ્રયત્ન કરીએ એ તો ખાતર માથે દીવો કરવા જેવી વાત થઈ. એ દુષ્ટ પરંપરાનો કોઈ કાળે અંત જ ન આવે. એના કરતાં ઢોરને એક વાર હાથ કરી લીધાં એટલે પછી નિશ્ચિન્ત થઈને બેસી જવાય. થીગડાં દીધે પાર ન આવે. કામ તો એવું કરીએ, જેથી ફરી કરવાપણું જ ન રહે.

ગુર્જરદેશની ગાયો

અકબર બાદશાહને દયાધર્મનો બોધ કરનાર મહાન ગુજરાતી જૈન સાધુ હીરવિજયસૂરિના ચરિત્રને ઉદ્દેશીને દેવવિમલગણિએ ‘હીરસૌભાગ્યમ્’ નામે સંસ્કૃત મહાકાવ્ય રચ્યું છે, એના પ્રથમ સર્ગમાં ગુર્જર દેશનું વર્ણન આવે છે, તેમાંથી નીચલા શ્લોક ઊતાર્યા છે :

कुत्रापि दम्यैरनुगम्यमानाः सरिद्वरायाः सखितां दधानाः ।

यद्गोचरे द्रोणदुष्पाश्वरन्ति मूर्ताः समाज्ञा इव मण्डलस्य ॥ ૬૫ ॥

જે દેશના ગોચરમાં ક્યાંક, મોટા વાછડા જેની પાછળ ફરે છે એવી, પોતાના ઘોળા રંગે કરીને જે ગંગાજીના જેવી દેખાય છે એવી, જે એક દ્રોણ (૩૨ પાકા અથવા ૬૪ કાચા શેર) દૂધ આપે છે એવી, અને જે ગુર્જર દેશની કીર્તિના અવતારસમાન છે એવી ગાયો ચરે છે.

गावः क्वचिद् भान्ति सुधामुधाकृतपयः स्रवन्त्यः प्रविभाव्य वत्सान् ।

यदीर्ष्यया निष्ठितनाकभागैरिवावतीर्णा भुवि देवगावः ॥

જે દેશની ઈર્ષ્યા કરવાને પરિણામે જાણે કામધેનુઓ જ કેમ સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ન ઊતરી આવી હોય એવી, વાછડાંને જોઈને અમૃત પણ જેની આગળ તુચ્છ છે એવું દૂધ દેનારી ગાયો ક્યાંક શોભી રહી છે.

ब्रह्माण्डभाण्डोपरिभित्तिभागप्रोत्तानयानोद्भवदतिभाजः ।

सातं चरन्त्यः किमुपेत्य धात्र्यां स्वर्धेनवो यत्र विमान्ति गावः ॥६४॥

અહાંડના ગોળાની ઉપલી છત ઉપર પગ ઉંચા ને શરીર નીચું એમ ચાલી ચાલીને કાઈ ગયેલી કામધેનુઓ પૃથ્વી ઉપર આવીને સાતાપૂર્વક જાણે કેમ ન ચરતી હોય એવી ગાયો જે દેશમાં છે.

ગુર્જરદેશમાં આવી ગાયો ફરી જોવા મળે એવા પ્રયત્ન થાય તો કેવું સારું ?

સહિષ્ણુ અકબર

જ્યારે હિંદુમુસલમાન અંદર અંદર લડે છે, અને કામા તથા ખામોશની વાત જ ભૂલી ગયા છે એવે આજને સમયે હિંદુમુસલમાનોની એક બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા કે ઉદારતાનાં સ્મરણો વિચારી જવાં અસ્થાને નહિ ગણાય. મુસલમાન બાદશાહોમાં અકબર સહિષ્ણુતાનો—ઉદારતાનો—નમૂનો હતો.

અકબરની પુસ્તકશાળા પણ કેવી વિશાળ અને વિવિધ હતી! એના મરણ પછી આગ્રાના કિશ્ત્રામાં મિલકતની નોંધ થઇ ત્યારે સરસ પૂઠાંવાળાં અને ઘણાં તો સચિત્ર એવાં બધાં હાથે લખેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૨૪,૦૦૦ થઈ, જેમાંથી ૪,૦૦૦ ઉપર ફૈઝીના મરણ પછી એના સંગ્રહમાંથી આણેલ હતાં, અને આ પુસ્તકોની કિંમત ૬,૪૬૩,૭૩૧ રૂપિયા અથવા પુસ્તક દીઠ સરેરાશ આશરે ૨૭૦ રૂપિયા અંકાણી. પુસ્તકશાળાના ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા અને એકેએક ભાગમાં પુસ્તકોના મૂલ્ય તથા વિષય પ્રમાણે પેટાભાગ પાડ્યા હતા. ગદ્ય, પદ્ય, હિંદી, શરસી વગેરે ભાષાનાં પુસ્તક નોખાં નોખાં ગોઠવ્યાં હતાં.

અકબરની જિજ્ઞાસા એટલી તીવ્ર હતી કે એણે કેટલાએ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું શરસી ભાષાન્તર કરાવ્યું હતું. બદાઉની નામે એક ચુસ્ત મુસલમાનને બીજા જે જણ સાથે રામાયણ

મહાભારતનો તરણુમો કરવાનું કામ આવ્યું હતું, તે એને ગમતું નહિ એટલે પોતે લખેલા ઇતિહાસમાં તે કહે છે: ‘કિસ્મત આવાં કામ મારી પાસેથી હ્યે છે. પણ ભાગ્યમાં માંડ્યું હોય તે મિથ્યા ન થાય એમ જાણીને શાંત થાઉં છું.’ અથર્વવેદ, હરિવંશ તથા રાજતરંગિણીનાં ભાષાંતર થયાં હતાં. મુકન્મલખાં ગુજરાતીએ તાજકનો અને ફૈઝીએ લીલાવતી (ગણિત) તથા નળાખ્યાનનો તરણુમો કર્યો હતો.

અકબર સંગીતને ઉત્તેજન આપતો એટલું જ નહિ પણ ખસે નવીન રાગરાગિણી એણે રચ્યાં હતાં એમ અખુલ ફઝલ લખે છે.

બાદશાહ ઘેર તેમજ પ્રવાસમાં હમેશાં ગંગાજળ પીતા. ગંગા નદીને કાંઠે વિશ્વાસપાત્ર માણસ રહેતાં, તે વાસણમાં પાણી ભરી એનું મોહું મહોરખંધ કરતાં. બાદશાહ આગ્રા-ફતેહપુર હોય તો સોરૌંથી પાણી આવતું, પંજબમાં હોય તો હરદ્વારથી. રસોડામાં જમના અથવા પંજબની નદીએના પાણીમાં ગંગાજળ ભેળવીને તે વાપરતા.

ચોવીશ કલાકમાં અકબર એક જ વાર જમતો, અને સહજ રુચિ હોય ત્યાં બીડી જતો. આ વસ્તુ આપણને જણાવનાર અખુલ ફઝલને દિવસમાં ત્રીશ શેર આહાર જોઈતો. બાદશાહ જમવા બેસે એટલે ફકીરોનો હિરસો પ્રથમ નાખે. કાઢે ને પછી દૂધ-દહિંથી શરૂઆત કરે. જમી રહે એટલે ખુદાની શુક્રગુજરી કરે. અખુલ ફઝલનાં નીચેનાં વાક્ય જાણુવા જેવાં છે:

“બાદશાહને માંસ ઉપર અલ્પંત અભાવ છે, અને તે વારંવાર કહે છે: ‘ખુદાએ મનુષ્યાને વાસ્તે જાતજાતનાં અન્ન

પેદા કર્યાં છે તોપણ અજ્ઞાન અને સ્વાદિયાપણાને લીધે માણસ જીવેને મારે છે અને પોતાના શરીરને જાણે એનું કષ્ટસ્તાન બનાવે છે. હું રાજા ન હોત તો હું માંસનો એકદમ ત્યાગ કરત, અને હવે તે હું ધીરે ધીરે છોડી દેવા ધારું છું.’ કેટલાક સમય સુધી શુક્રવારે ને પછી રવિવારે એણે માંસ છોડ્યું. અને હવે દરેક સૌર માસની પહેલી તારીખે, રવિવાર અને સૂર્યચન્દ્રના ગ્રહણને દિવસે, માંસત્યાગના એ દિવસની વચ્ચે આવી જતો હોય એવે દિવસે, રજા માસને સોમવારે, તીર માસના ઉત્સવને દિવસે, આખા ફરવરદીન માસમાં અને જે માસમાં ખુદાવિંદનો જન્મ થયો હતો તે આવાં માસમાં તે માંસને અડતા નથી. અને બાદશાહ સલામતનો હુકમ છે કે એની જેટલાં વર્ષની અવસ્થા હોય એટલા દિવસ માંસની બંધી પાળવી, એટલે આવાં પછીના આદર માસના થોડાક દિવસ માંસ વળ્યું હતું તે હવે આખો મહિનો વળ્યું થયું છે. અને એની નેકીને કારણે બાદશાહ આ ઉપરાંત વર્ષે વર્ષે માંસત્યાગના દિવસ પાંચથી એછા નહિ એવી રીતે વધાર્યો જાય છે.”

અકબરે ગોવધ તદ્દન, અને બીજાં પશુનો વધ પંજૂસણ સહિત એકંદર વર્ષમાં છ માસ બંધ કર્યો હતો. હીરવિજય-સૂરિના કહેવાથી એણે કેદી તથા પાંજરામાં પૂરેલાં પક્ષીને છોડી મૂક્યાં હતાં. શિકારનો પોતાને બેહદ શોખ છતાં તે છોડ્યો હતો અને ડામર સરોવરમાં માછલાં મારવાની મના કરી હતી. શત્રુંજય ઉપર તથા બીજે બધે જાત્રાણુ પાસેથી લેવાતા કર એણે માફ કર્યાં હતા, તે એમ જાણીને કે ‘પૂજા તથા બંદગીના જુદા જુદા માર્ગ અથવા તરીકા એક ખુદાને

વાસ્તે જ યોજેલા છે, એટલે ખુદાના કોઇ પણ બંદાના માર્ગમાં અડચણ કરવી હીક નહિ.' અકબરનો સિદ્ધાંત

આકાશાત્પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વદેવનમસ્કારઃ કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ॥

આ શ્લોકને બરાબર મળે છે. અકબરે બાળવિવાહ બંધ કર્યા હતા અને વિધવાઓને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ આપી હતી. તે કહેતો કે વિવાહમાં વરકન્યાની સંમતિ તથા માબાપની અનુમતિ જોઇએ. એણે એની પ્રબળ અંતઃકરણની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી હતી. 'કોઇ હિન્દુ, બાળક હોય ત્યારે અથવા બીજે સમયે, એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મુસલમાન બને, તો એની ઇચ્છા હોય તો એને પાછો હિંદુધર્મ સ્વીકારવા દેવો.' 'ધર્મને કારણે કોઇનું નામ ન લેવું, અને જેને જે ધર્મ પાળવો હોય તે તે પાળે.'

અકબરનાં કેટલાંક સુભાષિત બિતારીને પૂર્ણાહુતિ કરીએ:

“બધા માણસો સાથે મારે હળીમળીને રહેવું જોઇએ. જો તેઓ ખુદાપરસ્ત હોય, ને હું તેમને અડચણ કરું તો તો બહુ જ ખોટું, અને ખુદાપરસ્ત ન હોય તો તેઓ અજ્ઞાન-રોગે પીડાતા હોવાથી દયાપાત્ર છે.”

“દયા અને પરાંપકાર સુખ તથા દીર્ઘાયુષનાં સાધન છે, મેંદાંને વર્ષમાં એક બે બચ્ચાં જ થાય છે, છતાં એની સંખ્યા મોટી છે. કૂતરાંને બચ્ચાં ઘણાં થાય છે છતાં એની સંખ્યા થોડી હોય છે.”

“ગીધ કેમ દીર્ઘાયુષ ભોગવે છે અને બાજ કેમ અદ્યપણવી છે એમ કોઇ ડાહ્યા માણસને પૂછ્યું, તો તેણે જવાબ દીધો, ‘ગીધ કોઈ પ્રાણીને ધન કરે નહિ અને બાજ શિકાર કરે એટલે.’”

અકબરના સમયનાં દોર

અબુલ ફઝલ લખે છે :

“આખા હિંદુસ્તાન દેશમાં ગાય શુભ ગણાય છે અને માન પામે છે. સામ્રાજ્યના એકેએક ભાગમાં જાતજાતનાં દોર થાય છે, પણ તેમાં ગુજરાતનાં ઉત્તમ છે. ગુજરાતના બળદ દિવસ અને રાત મળીને ૮૦ કોસનો પંથ કરે છે અને તેજ ઘોડાંથી ચે આગળ જાય છે. . . . કોઈ વાર બળદની જોડી ૧૦૦ મહોરને ભાવે વેચાય છે, પણ સામાન્ય ભાવ ૧૦-૨૦ મહોર હોય છે. . . . કેટલીક ગાય દિવસનું અધમણુ દૂધ આપે છે. ગાયનો સાધારણ ભાવ ૧૦ રૂપિયા હોય છે. ખુદાવિંદ પાસે એક બળદની જોડી હતી, તેના ૫,૦૦૦ રૂપિયા બેઠા હતા.”

અકબરના સમયમાં દૂધ ૨૫ દામનું મણુ મળતું. ૪૦ દામ = ૧ રૂપિયો અને અબુલ ફઝલ મણુ કહે છે તે પપાા શેર (રતલ) બરાબર હતો : એટલે દૂધ રૂપિયાનું ૮૯ શેર થયું. મણુ ઘીના ૧૦૫ દામ બેસતા, એટલે ઘી રૂપિયાનું ૨૧ શેર ઉપર પડ્યું.

ત્રણસે વર્ષ અગાઉની એક પાંજરાપોળ

આજથી આશરે ત્રણસે વર્ષ પૂર્વે, એટલે શિવાજી મહારાજના જન્મ પહેલાં બે ચાર વર્ષે, સીન્યોર પીત્રો દલા વાલ નામે એક ઇટલિયન પ્રવાસી આપણા દેશમાં આવ્યો હતો, એણે મારિયો શીપાનો નામે પોતાના મિત્રને પત્રરૂપે પ્રવાસવર્ણન લખી મોકલ્યું હતું. સીન્યોર વાલે ખંભાતમાં એક કૌતુક દીઠું એને વિષયે તે કહે છે:

“અમે ખંભાત પહોંચ્યા તે જ દિવસે, જમીનૂદી ધડીક વિશ્રાન્તિ લઈને, બધી જાતનાં પક્ષીઓની એક પ્રખ્યાત ઇસ્પિતાલ જેવા ગયા, ત્યાં માંદાં તથા લૂલાં પક્ષીઓને રાખે છે અને ચત્તપૂર્વક પાળે છે. પક્ષીઓને સંભાળનાર માણસોનો નિર્વાહ પણ ધર્માદામાંથી થાય છે . . . . મેં ત્યાં ફૂકડા, પારેવાં, મોર, બતક વગેરે જાતજાતનાં પક્ષી દીઠાં. પક્ષાં સાળાં થાય એટલે જંગલી હોય તો એને છોડી મૂકે છે, અને પાળેલ હોય તો કોઈ સજ્જનને ઘેર રાખવા આપે છે. આ ઠેકાણે બહુ વિચિત્ર વસ્તુ મેં જોઈ તે આ હતી, કે જેણે ચક્ષમાં પહેર્યાં હતાં એવો ધોળા દાદીવાળો એક વૃદ્ધ માણસ ઉંદરનાં અનાથ બચ્ચાંને પેટીમાં રૂ વચ્ચે રાખતો હતો અને પક્ષીના પીછાં વતી એને દૂધ પાતો હતો. બચ્ચાં નાનાં હતાં ને દૂધ વિના બીજું કંઈ ખાઈ શકતાં નહોતાં. એ માણસે અમને કહ્યું કે, એ બચ્ચાં મોટાં થાય એટલે એને છોડી મૂકીશ.

“બીજો દિવસે અમે માંદાં તથા લૂલાં બકરાં ઘેટાંની જગ્યા જોઈ, એની સાથે ફૂકડા, મોર વગેરે બીજાં જનાવર પણ હતાં, અને એ બધાંને સંભાળનાર સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં જ નાની નાની ઝોરડીઓમાં રહેતાં હતાં. અહીંથી આઘે લૂલી, અશક્ત, વૃદ્ધ, અથવા દુબળી ગાયો તથા વાછડાંની ઇસ્પતાલ અમે જોઈ. પશુઓની સાથે એક મુસલમાન ચોર પણ હતો, તે ચોરી કરતાં પકડાઈ ગયો એટલે એના બેય હાથ કાપી નાખેલ હતા. પણ હવે પોતાનું પેટ ભરવાને અશક્ત થઈ જવાને લીધે તે પીલાઈ પીલાઈને મરે નહિ એટલા માટે દયાળુ હિન્દુઓએ એને અહીં રાખ્યો છે અને એને કોઈ વાતે ઊણુપ રહેવા દીધી નથી. વળી શહેરના એક દરવાજા બહાર અમે ગાયો, વાછડાં તથા બકરાંનું મોટું ધણુ જોયું; તેમાં કેટલાંક માંદાં હતાં એને સારવાર કરવા રાખ્યાં હતાં, બીજાં નધણિયાતાં જણાયાથી રાખી લીધાં હતાં અને કેટલાંક માંસાહારી મુસલમાનોને પૈસા આપીને છોડાવેલ હતાં (આ તે બકરાં વગેરે, ગાયો કે વાછડાં નહિ), અને એ બધાંને ધર્મોદા આતે રાખેલ ગોવાળ ખેતરમાં ચારતા હતા. આ પ્રમાણે સાર્વ થઈ જાય એટલે કોઈ દયાળુ માણસને ભળાવે છે. કતલથી છોડાવેલ જનાવરમાંથી મેં ગાયો ને વાછડાંને બાદ કર્યાં; કારણ ખંભાતમાં ગાય, વાછડાં કે બળદને કોઈ મારતું નથી, અને હિન્દુઓએ નવાબ સાહેબને મોટું નજરાણું આપીને ગોવધની બંધી કરાવી છે, અને કોઈ ગોવધ કરતો જણાય તો એને આકરી શિક્ષા, દેહાન્તદંડ પણ થાય.”

परिशिष्टपर्व

પાંજરાપોળમાં સુધારો

[લે. મિ. વિલ્કયમ સ્મિથ]

વર્તમાન પાંજરાપોળોમાંની વધુવધુ સ્થાયી તથા નિશ્ચિત આવકવાળી કેટલીક સાધારણ ઠીક ચાલે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નકામાં થયેલાં અમુક ઢોરને આશરો આપે છે. પરંતુ વેપારપાણી મંદ હોય અને દ્રાણાના પૈસા વસુલ કરવામાં વિલંબ થાય એવા વખતમાં ઘણી પાંજરાપોળોમાં ઢોર ભૂખનું કષ્ટ વેડી વેડીને અન્તે મરી જાય એવો અનુભવ વિરલ નથી. આવી સ્થિતિમાં ગોશાળા ગાયનું આશ્રયસ્થાન મટીને વધસ્થાન બની જાય છે, અને તેમાં વધનું સાધન છરો નહિ પણ ભૂખમરો હોય છે. આવી ભયાનક દુર્દશા ઓછામાં ઓછા છ પ્રસંગે મારા જોવામાં આવી છે. એટલે પાંજરા-પોળો વિષયે પ્રથમ કરવાનું તે આ, કે સ્વાભાવિક મરણ-

પર્યન્ત સારી રીતે ખવરાવી તથા સાચવી શકાય અને બીડ ન થાય એવી રીતે રહી શકે એના કરતાં વધારે ઢોર કામ પણ પરિસ્થિતિમાં ત્યાં સંધરવામાં ન આવે.

નિશ્ચિત આવકવાળી તથા મૂડી મેળવી શકે એવી બધી મોટી પાંજરાપોળોમાં મારા મત પ્રમાણે ત્રણ વિભાગો કરવા જોઈએ, અને તે બધા ઉપર કેળવાયેલા દુગ્ધાલય-વ્યવસ્થાપકની દેખરેખ જોઈએ.

૧. પાંજરાપોળ વિભાગ, જ્યાં ભેંશ વિના ખીજાં ઘરડાં તથા નકામાં ઢોર સ્વાભાવિક મોતે મરે ત્યાં સુધી પગાય.

૨. ગોશાળા વિભાગ, જ્યાં કતલથી બચાવેલી ગાયોમાંથી ઓલાદ આપે એવી હોય તે, તેમજ ખીજ દૂધાળી ગાયો રહે. આ ગાયોના દૂધની નોંધ રહે, અને દૂધ સૌથી વધારે નફો રહે એવી રીતે વેચાય. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખુંટ આ ગાયોને દેખાડાય અને વાછડાંને સંભાળપૂર્વક ઊછેરાય. ધણુખુંટ દાખલ કામ આવે એમ ન હોય એવા વાછડાંને ખસી કરવા, અને ખુંટ દાખલ અર્થ આવે એવાને ત્રીજા વિભાગમાં મૂકવા અથવા ગામડાંમાં ધણુખુંટ દાખલ મોકલવા. વાછડી બધી ઊછેરવી. વાછડાંઓની સંખ્યા બહુ વધી જાય, એટલે તે સંભાવિત હિન્દુઓને એવી શરતે વેચાતાં આપવાં કે કામ અથવા દૂધથી ઊતરી જાય એટલે પાંજરાપોળ વિભાગમાં એને મૂકી જાય.

૩. ખુંટ વિભાગ, જ્યાં આસપાસના લોકોના ઉપયોગ અર્થે સર્વોત્તમ જાતના ખુંટ રહે. જે ગાયોને વ્યવસ્થાપક ઓલાદ લેવા લાયક ગણે એ બધીને આ ખુંટ વિના મૂલ્ય દેખાડાય, અને દેખાડાની નોંધ રહે. આસપાસના પ્રદેશમાં

ખુંટ વિના બીજા બળદને વિના મૂલ્યે ખસી કરવાનું કામ પણ આ વિભાગમાં થાય.

ભેંશની ઓલાદ સુધારવા કાંઈ વિશેષ પગલાં લેવાનું પ્રયોજન નથી. માદા દૂધ આપે અને નર કામ આપે આમ બેવડા ગુણુ ઢોરની જે જાતમાં હોય નહિ તે જાત આ દેશમાં રાખવી પોસાય એમ નથી. પાડો સામાન્ય રીતે ખેતરમાં કે ગાડામાં કામ આવતો નથી, અને તેથી ઓલાદ અર્થે જોઈએ તે વિના બીજા બધા પાડાને જન્મતાં જ કતલ કરવામાં ન આવે તો તે દેશને ભારૂપ થઈ પડે છે. હિંદુસ્તાનના લોકો મોટે ભાગે પશુવધમાત્રથી વિરુદ્ધ છે; નહિ તોપણ માંસને માટે પાડા બિછેરવા પાલવે નહિ, કેમકે એ જાતના માંસની કિંમત પડતરથી ઓછી છે.

ગાય દૂધે ઘટ્ટી ગઈ છે, એટલે જ હિંદુસ્તાનમાં ભેંશ જીવે છે અને વધે છે, અને મજબુત તંદુરસ્ત વાછડાને પૂરું પડે એટલું જ નહિ પણ તે ઉપરાંત પોતાના ખાધાખર્ચે જેટલું ગાય વિશેષ દૂધ આપે, આટલે સુધી બધી જાતની ગાયોની દૂધ આપવાની શક્તિ વધારવી એ ઢોરબિછેરની પ્રવૃત્તિમાત્રનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. જો અને જે દિવસે આ ધોરણને આપણે પહોંચી જઈએ, તો અને તે દિવસે ભેંશ નિર્થક થઈને આર્થિક શક્તિનો ભોગ થઈ પડશે. હાલમાં દેશના ધણા ભાગમાં ખેડૂ બળદ બિછેરવા બે ત્રણ ગાય રાખે છે અને ધરજોગા દૂધથી સારું એક બે ભેંશ રાખે છે. આ સ્થિતિ કદાપિ ટકી શકે નહિ. એમાં વધારે પડતું ખર્ચ છે, અને હાલ જે ગાયો બળદ બિછેરવામાં જ કામ આવે છે તે ભવિષ્યમાં વાછડાને બિછેરવા ઉપરાંત ધરજોગું દૂધથી કેમ

પૂરું ન પાડે એનું કાંઈ કારણ નથી. આ દેશનાં ઢોર માંસની દૃષ્ટિએ નકામા જેવાં છે, અને બળદ સારું ગાય ને દૂધ સારું ભેંશ રાખવી આપણને પરવડે નહિ. આ બેય કામ ગાય જ કરી શકે અને ગાયે જ કરવાં જોઈએ. એટલે પાંજરાપોળોએ ગાયને પાળવા તથા સુધારવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં ખેતીનો આધાર બળદની માતા ગાય ઉપર છે, ભેંશ ઉપર નહિ; અને લોકોની તંદુરસ્તી ગાયના દૂધથી ટકી રહે તથા સુધરે એમ છે. ગાય દૂધે ઊતરતાં ભેંશ આગળ આવી છે, એટલે ભેંશે એક રીતે અનધિકારપ્રવેશ કર્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલી રીતે પાંજરાપોળોને ચલાવવા લાયક ખરેખરા હુશિયાર માણસોને પાંજરાપોળોમાં રાખવામાં આવે તો તેમાં દેશનું ભારે કામ થાય એમ છે.

[વાચક ઉપલી નોંધ ઉપરથી જોઈ શકશે કે ચાલુ પાંજરાપોળોના પરિચયપૂર્વક મિ. સ્મિથે તે લખી છે. પોતે ઘણી પાંજરાપોળો જોઈ છે એમ એણે મને કહ્યું. એના મત પ્રમાણે પાંજરાપોળોએ વૃદ્ધ તથા અપંગ ઢોરને આશરો આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ ગોપાલનનું કામ કરવું તથા લોકોને ગોપાલનની કળા શીખવવી જોઈએ, અને એટલા માટે પાંજરાપોળને અંગે સુવ્યવસ્થિત આદર્શ દુગ્ધાલય તેમ જ ખુંટવિભાગ રાખવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ચર્માલય પણ જોઈએ એમ હું માનું છું. ચર્માલય વધારવા વિષે મિ. સ્મિથ સાથે મેં ચર્ચા કરી. એ વિચાર એને આકર્ષક લાગ્યો, પણ પોતાના વિષય બહાર વિચરવાની એની ઇચ્છા નહોતી. ભેંશ વિષયે મિ. સ્મિથે સાવધાનપણે ઉલ્લેખ

કર્ચો છે તે જાણવાજોગ છે. પશુવધ વિષયે આપણને અરેરાટી છે તે એને નથી, હોઈ શકે નહિ, છતાં તે જીવે છે કે આ દેશમાં નકામાં ઢોરનો વધ સૂચવવો તે કોઈ પણ દેશમાં વૃદ્ધ તથા અશક્ત માખાપનો વિનાશ સૂચવવા જેટલું જ અસ્થાને છે. એટલે હિંદુઓની લાગણીમાં પ્રવેશ કરવાનો એણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી પરંપરાની સાથે બંધ બેસે એવી રીતે ઢોરને પાળવાના તથા સંભાળવાના ઉપાય સૂચવ્યા છે. મિ. સ્મિથની મહત્ત્વની નોંધમાં કરેલી સૂચનાઓ વિષયે પાંજરાપોળોના વ્યવસ્થાપકો વિચાર કરશે અને શરૂઆતમાં નહિ જેવા ખર્ચે કરી શકાય અને પરિણામે બહુ નફો આપે એવા વ્યવસ્થામાં આવશ્યક ફેરફાર કરશે, એવી હું આશા રાખું છું. મો. ક. ગાંધી]

ગામડામાં ઢારનો સુધારો

[ગામડામાં ઢાર સુધારવાની સહકારી યોજના વિષયની મિ. સ્મિથની નોંધ આ નીચે આપું છું. પાંજરાપોળવાળી યોજનાનો તો તત્કાળ અમલ થઈ શકે એમ છે, કારણ એમાં સાધન તૈયાર છે અને તેમાં માત્ર સુધારો જ કરવાનો છે, પણ શહેરોથી દૂર અને ઘીના પેદાશના ક્ષેત્રથી બહાર આવેલાં ગામડાં સંબંધી રજુ કરેલી આ યોજના અમલમાં મૂકવી પ્રમાણમાં કઠણ છે. પરંતુ આર્થિક પરવશતા તથા ગોપાલન વિષયે લોકોના અજ્ઞાનને લીધે જ્યાંથી બળાતકારે ખેંચાઈને ઢાર કતલખાને જાય છે, તે સંખ્યાબંધ ગામડેથી જ ખરા સુધારાનું મંડાણ થઈ શકે. દેશનાં અનેક કતલખાનાંમાં જે ઢાર આવી ભરાય છે એની હાલચાલનો કોઈ સંભાળથી અભ્યાસ કરે, તો જણાય કે યેન કેન પ્રકારેણ તથા જેમ અને એમ તરત પૈસો મેળવવો એ જ જેનો સિદ્ધાન્ત છે એવા દલાલો આ દૂર રહેલાં ગામડાંમાંથી કતલખાનાં સારું ઢાર વેચાતાં આણે છે. ગોસેવકનું કામ ઇચ્છામાત્ર વડે જેના તેનાથી ન થઈ શકે. જેમ વહીલ, દાકતર, એન્જિનિયરને,

તેમ એને પણ પોતાની કળા શીખવી પડે છે, અને તે બધા કરતાં વધારે શ્રમ લેવો પડે છે. એટલે અમુક પસંદ કરેલાં ગામડાંમાં મિ. સ્મિથની યોજનાને અમલમાં મૂકવાના હેતુપૂર્વક આપણાં ઢોરના તથા ગામડાંના હિતેચ્છુઓએ એ યોજનાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. યોજનાને વેદવાક્ય જેવી સમજવાની નથી. જેને ઢોરઊછેરની અથવા સહકારની યોજનાઓનો પરિચય નથી એને તે આદર્શનો અર્થ સારે છે. સરકારી સહકારી ખાતાનો યોજનામાં ઉલ્લેખ છે તેથી અસહકારીએ ભડકવાનું કારણ નથી. રાષ્ટ્રીય અસહકાર જેવું તો હમણું કાંઈ છે જ નહિ; હતું તે વખતે પણ બધાં સરકારી ખાતાં પરત્વે એનો અમલ કરતા નહોતા. સહકારી સંસ્થાઓનો જેણે ત્યાગ નહોતો કર્યો એવાય અસહકારીઓ હતા, અને આજ પણ હું કેટલાક અસહકારીને જાણું છું, જેઓ સહકારી સંસ્થા સાથે સંબંધ રાખવા છતાં અસહકારી નામ ધરાવે છે. પણ કાયદેસર સહકારી સમાનો જેને લાભ ન લેવો હોય એવા ગોસેવક પણ યોજનાનો ઉપયોગ કરી શકે, સહકારી ખાતું ખરા દિલથી સલાહ આપે તો તે એનો લાભ લે, અને સહકારી ખુંટનો ઉપયોગ કરવા મળે તો કરે. ખેડૂતોને ઢોર સુધારવા વિષયે કેળવણી આપવા મંડવું એ મુખ્ય વાત છે, અને એ દિશામાં આ યોજના સહાયક છે. યોજનાનો ખરાખર અમલ થાય, તો ઢોરની કિંમત તથા દૂધની નીપજ બમણી થાય એવી મિ. સ્મિથની પ્રતિજ્ઞા છે. મો. ક. ગાંધી]

૫૦૦ માણસ તથા ૫૦-૧૦૦ પુખ્ત ઉમરની ગાય ભેંશવાળા આગગાડીથી દૂર આવેલા ગામડામાં ઢોર સુધારવા વિષયની નોંધ

આ પ્રકાર તથા કદના ગામડામાં વાછડાંને ધવરાવતાં જે દૂધ વધે તે બધું ગામવાસીઓ જ એક અથવા બીજે રૂપે વાપરે.

પ્રાન્તિક સરકારી સહકારી ખાતાના આશરા નીચે ગામડાના બધા દોરના માલિક મળીને સહકારી દોરસુધારા સભા સ્થાપે. એક જણ પાસે જેટલાં દોર હોય એટલા ચાર ચાર આંનાના સભાના ભાગ (શેર) તે રાખે. એક સભાસદ એક મત આપે એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ભાગિયાઓએ ચુટેલા ૬-૮ માણસની બનેલી એક નાની કાર્યવાહક સમિતિ આ સહકારી સભા ઉપર અંકુશ રાખે. આ કાર્યવાહક સમિતિ પ્રમુખ, સેવાથી* મંત્રી તથા સેવાથી* ખજાનચીને ચુટે, તેમાં પ્રમુખ સમિતિનો સભ્ય જ હોય, પણ મંત્રી તથા ખજાનચી સમિતિના સભ્ય હોય એવું આવશ્યક નહિ.

નાણાં, દફતર, દોરજીઘેર, દોરનો ચારો, દોરના રોગ ઇ. ઇ. વિષયમાં આવી સભા, વિશેષે કરીને કામ શરૂ કરતી વખતે, તે તે શાસ્ત્રવિશારદોની સલાહ મેળવે તથા અનુસરે, નહિ તો તે નિર્થક થઈ પડે. એટલે વ્યવસ્થા, નાણાં, હિસાબ, હિસાબતપાસ વિષયે સભા ઉપર સ્થાનિક સહકારી ખાતાની દેખરેખ હોવી જોઈએ, અને એને સ્થાનિક ખેતી તથા પશુ-વૈદ્યક (વેટેરિનરી) ખાતાની સલાહ તથા મદદ મળવી જોઈએ. સભાનું દફતર તથા હિસાબ તે તે પ્રદેશની દેશી ભાષામાં જ રહે. સભાએ કરવાનાં કામ અગત્યના ક્રમમાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧. ગામનાં નાનાંમોટાં દોરમાત્રને વિષયે બધી વિગતવાળું પત્રક બનાવવું.

૨. એકેએક ઢોર ઉપર માલિકી સૂચવનારો આંકડો ડામ દઈને છાપવો, અથવા કાનમાં છુંદણું પડાવવું.

૩. સ્થાનિક ખેતીખાતાની મદદથી સભાસદોની દર પચાસ પુખ્ત ઉમરની ગાયો દીઠ એક સારો ધણુખુંટ રાખવાની, તથા એને ખવરાવવા પીવરાવવા સંભાળવાની અને એકેએક ખુંટના દેખાડાની બરાબર નોંધ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.

૪. સ્થાનિક ખેતીખાતા દ્વારા અથવા તેની સંમતિથી સારા ખુંટ મેળવવા અને જાહેર કરવું કે સભાસદોને વિના મૂલ્યે અને એમ ઇષ્ટ લાગે તો, સભાસદ વિનાના બહારના અમુક માણસોને કાંઈક મૂલ લઈને ખુંટનો ઉપયોગ મળી શકશે.

૫. દર પચાસ ગાય ભેંશ દીઠ એક ખાસ પસંદ કરેલો ખુંટ અથવા પાડો અનામત દાખલ અખંડ રાખવો, તે વિના ગામમાં બળદ પાડા હોય તે બધાને સ્થાનિક પશુવૈદ્યક ખાતાની મદદથી ખસી કરાવવા. આ અનામત ખુંટ તેમના ધણી પાસેથી સભાએ વેચાતા લઈ લેવા અને ચોથી કલમમાં બતાવેલા ખુંટની સાથે રાખવા.

૬. બધા સભાસદોનાં ઢોરને પૂરો પડે તે ઉપરાંત અકસ્માતને સારું સંઘરી રાખી શકાય એટલો ચારો સહકારી ધોરણે બિગાડવો, સંભાળવો તથા ભરી રાખવાની યોજના સ્થાનિક ખેતી ખાતાની સલાહથી ઘડવી.

૭. દૂધ નોંધવાની યોજના કરવી, જેથી સભાસદોની સારામાં સારી ગાયભેંશના દૂધની નીપજની પ્રમાણભૂત નોંધ રહે. આટલા સારું દૂઝણું ઢોરમાંથી અર્ધાં સુધી બહુ દૂધાળાં ઢોર સભાએ પસંદ કરવાં. અને પ્રતિષ્ઠિત સેવાથી કાર્યકર્તાઓની મારફત આમ પસંદ કરેલી એકેએક ગાય દૂઝે ત્યાં સુધી

અઠવાડિયામાં એક દિવસ તેમના દેખતાં દોવરાવવી. આમ દૂધ નોંધાય તેટલી તે આખા અઠવાડિયાની દૈનિક સરેરાશ નીપજ ગણવી, અને દરેક આંકડાને સાતે ગુણવાથી આખા વેતરની નીપજ ઠીક ચોકસાઈથી નક્કી થઈ શકે.

મૂડી જોઈએ તેનો આંકડો ગણવામાં એમ માની લીધું છે, કે પંજાયમાં તથા ખીજે થાય છે તેમ સ્થાનિક સરકાર અર્ધે ભાવે ખુંટ પૂરા પાડશે. સભાસદોનાં ઢોરને વાછડા થાય, તેમાંથી કયા ખસી કરવા અને કયા ખુંટ દાખલ અખંડ રાખવા તે સ્થાનિક ખેતી તથા પશુવૈદ્યક ખાતાની મદદથી અને દૂધની નોંધને આધારે સભા નક્કી કરે.

ગામડાંની ભેંશની ઓલાદ સુધારવા કાંઈ વિશેષ પગલાં લેવાની જરૂર નથી. એનાં કારણ પાંજરાપોળવાળી નોંધમાં મેં આપી દીધાં છે. ગામમાં ભેંશના માલિક હોય એને સભાસદ બનવા નોતરવાં, અને સંભાળપૂર્વક ઊછેરને પરિણામે ગાયનું દૂધ વધે એટલે ક્રમેક્રમે ભેંશને ઠેકાણે ગાય રાખવામાં તેમને ઉત્તેજન આપવું. આગળ ઉપર સભાસદોના વધારાના દૂધની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રશ્ન સભા આગળ ઉપસ્થિત થાય તે વખતે ગાય ભેંશ ખેંચના દૂધની વ્યવસ્થા વિચારાય.

ખીજાં પણ અનેક કામ સભા કરી શકે અને કરે, પણ સભાને આવક નહિ જેવી હોય અને ગામના ઢોરના માલિકોના લાભાર્થે એનું અસ્તિત્વ હોય, એટલે જેના ઉપર વ્યાજ ન ભરવું પડે એવી મૂડી એણે મેળવવી જોઈએ. ભાગિયાને વ્યાજ આપવામાં કાંઈ ખર્ચ ન થાય, અને સભાને પ્રાથમિક તથા પુનરાવર્તી ખર્ચ થાય તેનો અડસટો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રાથમિક (મૂડી ખાતે) ખર્ચ

૨ ખુંટ પ્ર. રૂ. ૧૭૫ એકના (અર્ધી કિમ્મત) રૂ.	૩૫૦
૧ છુંદણાં પાડવાનું યંત્ર	૯૦
૧ વધારાનો ખુંટ સ્થાનિક	૬૦
૧ દૂધ જોખવાનું યંત્ર	૧૫૦
‘ ફર્નિચર ’	૫૦

કુલ રૂ. ૭૦૦

વાર્ષિક ચાલુ ખર્ચ

ત્રણ ખુંટ પાળવાનું વાર્ષિક ખર્ચ	રૂ. ૩૭૦
એક નોકરનો વાર્ષિક પગાર	૧૫૦
ખુંટના વાડાનું ભાડું	૬૦
કાર્યાલયને સારું ઓરડીનું ભાડું	૫૦
પરચુરણ તથા ‘ કંટિજંસી ’	૫૦
ખુંટને અકસ્માત ઇત્યાદિ	૧૦૦
દવા ઇત્યાદિ	૨૦
મૂડીનું વ્યાજ (ઐકને દેવાનું)	૫૦

કુલ રૂ. ૮૫૦

વાર્ષિક આવકનો અંદાજ

ખાતર વેચતાં	રૂ. ૪૦
બહારનાં માણસો પાસેથી દેખાડાનું મૂલ	૧૦

કુલ રૂ. ૫૦

આવક રૂ. ૫૦ બાદ કરતાં વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૮૦૦.

મૂઠી જોઈએ તે મેળવવી કઠણ ન પડે, કેમકે કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદોની સંયુક્ત અંગત જોળાધરી ઉપર, ઉપર દર્શાવેલી નાની રકમ મધ્યસ્થ સહકારી ઝંક પાસેથી ધણું કરીને મળી જાય.

વાર્ષિક પુનરાવર્તી અર્થને પહોંચી વળવા માટે, પોતે જોટલી રકમ જોળી કરે તેટલી રકમની વાર્ષિક મદદ સભાએ સ્થાનિક સરકારના ખેતી અથવા સહકારી ખાતા પાસેથી માગવી. જોટલે સભાએ વાર્ષિક રૂ. ૪૦૦ ઊભા કરવા જોઈએ. આમાંથી અમુક ભાગ ઉદાર સજ્જનો પાસેથી મળી શકે, અને બાકીના ભાગ સારું સભાસદો પાસેથી દોર દીઠ દર મહિને બે આના ઊધરાવી શકાય. ગામમાં કુલ ૩૦૦ દોર હોય તો આ નાના ઊધરાણાથી સભા ચલાવવાનો અર્ધો અર્થ મળી જાય.

આં રીતે સહકારી સભા પ્રામાણિકપણે ચાલે તો હું ધારું છું કે ત્રણ પેઢીમાં જોટલે દશ વર્ષમાં દોરની કિંમત તથા દૂધની નીપજ ખમણી થાય.

ઢારનો ચારો

(મિ. ગેલેટ્ટીનો ગાંધીજી ઉપર પત્ર)

નાનાં ખાતાં: મારા પિતાનાં ૧૧ ખેતર હતાં. તેમાંનું સૌથી મોટું ૧૨૦ એકરનું અને સૌથી નાનું ૪ એકરનું હતું. અને જેમ મોટા ખેતરમાં તેમ જ નાનામાં પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક ઊગાડવામાં આવતા: ૧ એકર ઘઉં, ૧ એકર મકાઈ અને ૨ એકર ઢારચારો. અને આપના વાંધાનો મારો આ જવાબ છે. નાનાં ખેતરમાં પણ વારાફરતી નોખા નોખા પાક થઈ શકે અને કરવા જોઈએ. અમારો નાનો ખેડૂત માત્ર એક જ જોડી બળદ રાખતો, પણ તેને અતિશય કાળજીથી ચારો ખવડાવતો, અને તેના ચાર એકરના જીરાયત પાક ઉપર તે, તેની સ્ત્રી અને તેનાં બે ત્રણ છોકરાંનો નિર્વાહ ચાલતો. અને તે ઠીક સુખી હતો, કારણ મારા પિતા કહેતા તેમ તેનું નાનું ખેતર તો એક વાડી હતું, તે ખેતરની તસુ તસુ જમીનમાં તેના પરસેવાનું (પરિશ્રમ)નું ઉત્તમોત્તમ ખાતર પૂરેલું હતું. તેની પાસે શાકપાનની એક નાનકડી વાડી હતી, તેની પાસે ઓલિવનાં ઝાડો હતાં, તેની પાસે તેના ખેતરમાં શેતુરનાં ઝાડો હતાં જેની

ઉપર દ્રાક્ષના વેલા ચડેલા હોય, અને અંજીર તથા ચેરીનાં ઝાડ પણ તેણે ઊછેર્યા હતાં. તેની સ્ત્રી શીયાળામાં તેને માટે કાંતતી અને લુગડાં વણતી, અને ઊનાળામાં રેશમના કીડા રાખી રેશમ ઊપજાવતી. એ ખેડૂત પાસે થોડા મધપૂડા પણ હતા, ખેડાખેડના સમયમાં તે ગાડીબળદ બાંડે ફેરવતો. ઉપરાંત ઘેટાં, ડુક્કર અને મરઘાં પણ રાખતો.

પેલું મોટું ૧૨૦ એકરનું ખેતર હતું તેની વ્યવસ્થા ચાર ભાગોમાં અને તેઓની સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં તથા મોટેરાઓનું બનેલું એક સંયુક્ત કુટુંબ કરતું: એટલે એકંદરે ૪૦-૫૦ માણસ. આ ખેતર ઉપરના નાના ખેતર કરતાં ત્રીશગણું મોટું હતું. પણ તેમને બળદની એક જોડીને ઠેકાણે ત્રીશ જોડી નહોતી રાખવી પડતી. આઠ જોડીએ તેમને ચાલી રહેતું. તેઓ ત્રીશગણું ખાતર ન પૂરતાં, ને તેમને ત્રીશગણી મજૂરી ન કરવી પડતી. તેમાંથી ત્રીશગણા ઘઉં કે મકાઈ કે દોરચારાનો પાક ન ઊતરતો, અને તેઓ ત્રીશગણું સૂતર કે કપડાં નહોતાં ઉત્પન્ન કરી શકતાં. ૨૦ વર્ષ સુધી આ ખેતરોમાંથી કેટલો પાક ઊતરતો તેનો મને અનુભવ છે. અમારે ચોક્કસ હિસાબ રાખવો પડે છે, કારણ અમે ઇંડાં, ફળ, કાપડ સુદ્ધાં બધી વસ્તુઓ અમારા ગણોત્તીઆ સાથે વહેંચી લેતા, જે કે અમારા અર્ધા ભાગમાંથી અમારે ભારે મહેસૂલ ભરવું પડતું, ઘરોની અને ખેતરનાં મકાનોની મરામત કરાવવી પડતી અને દોર, ઓળખર અને રસાયનિક ખાતરની અર્ધો કિંમત અમારે આપવી પડતી. મારા પિતાના મરણ પછી મોટું ખેતર ૬૦ હજાર લાયરે (૧૧૧ લાયર=૧ રૂ.) ને નાનું ૬ હજાર મેં વેચ્યું. એટલે ૧૨૦ એકરના કરતાં ૪ એકરના ખેતરની ઊપજ અમને ત્રણગણી

હતી. રૈયતના હિસ્સામાંથી કરો, મરામત વગેરેને અંગે કશું બાદ ન જતું અને તેથી તેનો હિસ્સો તો અમારા હિસ્સાથી બમણાથી વધતો. એટલે ચાર એકરના ખેતરમાંથી ખેડૂતને ૬૦૦ થી વધારે લાયર ઉત્પન્ન થતા, એ ઉપરાંત રેશમના કીડામાંથી, ગાડી બાટે ફેરવવામાંથી અને કાંતવાવણુવામાંથી જે રકમ વધારે મળે તે વધારામાં. આમ એની આવક ૯૦૦ લાયર (૬૦૦ રૂપિયા) સુધી પહોંચતી એટલે મહીને ૫૦ રૂપિયા પડતી. જમીન સામાન્ય છે, સમુદ્રની સપાટીથી એક હજાર ફીટ ઉંચાઈ ઉપર એક ડુંગરાના ઢોળાવ ઉપર આવેલી છે, અને તેની કિમ્મત આટલી છે તે મનુષ્ય અને ઢોરની મજૂરીને પ્રતાપે.

એટલે તમારા નાના ખેડૂતે પણ પોતાની અને સરસ ઢોરની મજૂરી જમીનને દેવી; તેણે પણ રેશમના કીડા ઊછેરવા, ગાડી બાટે ફેરવવી, શાકપાનની વાડી રાખવી, ફળઝાડો રોપવાં, કાંતવુંવણું, અને અર્ધી જમીન ઢોરના ચારા માટે રાખવી. તે જોશે કે આથી તે સુખી થશે અને તેના ઢોર પણ આબાદ થશે. જે ખેતર ચાર એકરથી પણ નાનું હશે, અને અનેક ઠેકાણે વહેંચાયેલું હશે તોપણ ઢોરને જૂએ અધમુઆં રાખવાં એ તો અયોગ્ય જ છે. તેને બદલે તો જપાનીઓ જેમ પોતાનાં ખેતર હળે ખેડવાને બદલે કાદાળાથી ખોદી નાખે છે તેમ તેણે કરવું.

મારો મુદ્દો એકંદરે એ છે કે જે ઢોર પાળે તો તેણે તેને પોતાનાં બાળકોની જેમ પાળવાં જોઈએ, અને તેને દરરોજ ખોરાક મળે છે કે નહિ તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. અને તેમ તો ત્યારે જ કરી શકશે કે જ્યારે તે પોતાની અર્ધી —

બહેતર છે કે ત્રણ પાંચમાંથી—જમીન દેરચારે ગિગાડવાને માટે રાખશે, અને વારાફરતી એક વર્ષ ધાસચારે તો બીજે વર્ષે અનાજ એમ વાવતો જશે. આમ કરશે તો તેને જાણશે કે એ જમીનમાંથી પહેલાં કરતાં ત્રણગણું ઉત્પન્ન બિતરશે, અને અર્ધી ભેંં દેરને આધ્યાથી મનુષ્યનો ખોરાક ઓછો નથી થવાનો, ઉલટો વધશે.

હિંદની ગરીબાઈ વારાફરતી પાક ઉત્પન્ન કરવાની આડે નથી આવતી. અને કાયમ એક જ પાક કરવામાં જેટલો ખર્ચ થાય છે તેથી વધારે ખર્ચ આ પાકફેરવણી કરવામાં નથી થતો. જાવામાં ડચ સરકારે લોકોને ચાખૂક મારીને ડાંગરનો પાક વાવતા કર્યા હતા. ત્યાંની વસ્તી તેમના રાજ્યમાં ૨૦ લાખથી વધી ૩ કરોડ થઈ છે, અને પ્રમાણમાં ઓખા અને શેરડીનું ઉત્પન્ન પણ વધ્યું છે. અને આ ફેરફાર કરવાને મૂંડીની જરૂર નહોતી પડી, પણ માત્ર બુદ્ધિમાન સરકારે બળ વાપર્યું હતું. હિન્દુસ્તાનમાં અમુક વિચારો દાખલ કરવાને અને લોકો પાસે કામ કરાવવાને ચાખૂક વાપરવાનો તો સવાલ જ નથી. આપણે તો લોકોને પરાણે નથી કરાવવા માગતા, સમજાવીને કરાવવા માગીએ છીએ. એટલે મારી આશા છે કે જે વર્ગ ખેડૂતવર્ગને દોરે છે તેઓ લોકોને સમજાવવાની મહેનત લેશે, અને આપ જેવા આ વર્ગના આધ્યાત્મિક નેતા આ બાબતમાં પહેલ કરશે. આપ ટેકો આપશો તો ઘણો ફેર પડી જશે. દશ કરોડ અવાચક પશુ આપને દયામણી આંખે વીનવી રહ્યાં છે.

